HALĀYUDHASTAVA by HALĀYUDHA
(with the Commentary of Decayāmātya)

Edited by

T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.

AND

V. R. KALYANASUNDARAM.

Halāyudhastava which is now printed is in praise of Lord Śiva. This is one of the five famous Śivastotras which are otherwise called *Sivapañcastavī*. This Śivastotra was composed by Halāyudha and is called after his name on the analogy of MāghaKāvya, Vātsyāyanatantra, etc.

In the Aufrecht's Catalogus Catalogorum, many works have been mentioned under the name Halāyudha. It is to be decided whether all of those Halāyudhas are the same or different ones. For the following reasons it is to be understood that the present author should be prior to 10th century A.D.

1. A copy of this stotra found on the inner side of southern wall in the *maṇṭapa* of the Amareśvara temple at Māndhātā on the left bank of the river Narmadā is dated Saṁvat 1120 which corresponds to A.D. 1063.

2. From the last verse of this stotra, viz.,

द्विजो दक्षिणदेशीयः नवग्रामविनिर्गतः ।
हलायुधबुधः शम्भोरिमां स्तुतिमचीकरत् ।।

it is understood that this Halāyudha is a staunch devotee of Lord Śiva and a native of Navagrāma. One Halāyadha, who was a follower of Śaiva cult and a native of Navagrāma is mentioned in his Dvipadakāvya, *Basavapurāṇa*, by the Telugu poet Pālkuriki Somanātha who lived in the 12th century A.D. Hence this author might have lived in the 10th or 11th century A.D.

Another Halāyudha is mentioned as the author of many works like *Brāhmaṇasarvsva*, *Mīmāmsāsarvasva*, etc. It is also stated that he adorned the Court of Lakṣmaṇasena of Bengal who ruled over Lakṣaṇavati in 12th century A.D. So the author of Halāyudha stotra cannot be identical with this author.

Another Halāyudha is mentioned as the author of *Abhidhānaratnamālā* and *Kavirahasya*. From the following verse, it is clear that the same Halāyudha is the author of both these works.

इति समाप्तमवाप्तगुणोदयं कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ।
सदभिधाननिदानहलायुधद्विजवरस्य कृतिः सुकृतात्मनः ।।

From the *Abhidhānaratnamālā* it is also understood that Halāyudha was a staunch devotee of Lord Śiva. From this, it may be surmised that the author of these two works is identical with the author of the present stotra, singing the glory of Śiva.

One more Halāyudha is mentioned as the author of a commentary on Piṅgalanāga's *Chandoviciti*. It is not known whether he is identical with the present author or the author of *Mīmāmsāsarvasva* or different from both of them.

This Halāyudhastotra is accompanied by an erudite commentary of Decayāmātya about whom details can be had from Volume VII, No. 2 of the Bulletin. This edition is based on the following manuscripts :—

1. (अ) Palm leaf. Telugu. D. No.11271.

2. (क) Palm leaf. Telugu. D. No.11274.

3. (ख) Palm leaf. Grantha. D. No. 11273.

4. (ग) Paper. Telugu. D. No. 11272.

5. (घ) Palm leaf. Telugu. R. No. 1041e.

6. (ङ) Palm leaf. Telugu. D. No. 11275. Contains only the first 33 stanzas.

7. (च) Palm leaf. Kannada. D. No. 11276. Contains only 43 stanzas.

8. (छ) Palm leaf. Kannada. D. No. 11277. Contains the stanzas 45 to 56 only.

9. Palm leaf. Telugu. D. No. 11278. This contains Decayāmātya's commentary also. The commentary is based on this single manuscript. In addition to these manuscripts, a printed copy of the text alone was utilised.

॥ श्रीः ॥

॥ हलायुधस्तोत्रम् ॥

ऊरेदेचयमन्त्रिकृतव्याख्यासमलङ्कृतम् ।

विघ्नान्निघ्नन् द्विरदवदनः प्रीतये [1] वोऽस्तु नित्यं
वामे [2] कूटः प्रकटितबृहद्द [3] क्षिणस्थूलदन्तः ।
यः श्रीकण्ठं पितरमुमया श्लिष्टवामार्धदेहं
दृष्ट्वा नूनं स्वयमपि [4] दधावर्धनारीश्वरत्वम् । १ ॥

हलायुधकृतेष्टीकां यूरेदेचयमन्त्रिराट् ।
लक्ष्मीधरकटाक्षेण कुरुते गुरुतेजसा १ ॥

विघ्नान्निघ्नन्निति । विघ्नानन्तरायान् । निघ्नन्संहरन् । द्विरदवदनो विनायकः । प्रीतये सन्तोषाय । वो युष्माकम् ; जगताम् । यद्वा युष्मच्छब्दवाच्यानां देहेन्द्रियादीनाम् । अस्तु भूयात् । नित्यं सर्वदा । वामे वामभागे । कूटो दन्तशून्यः । प्रकटितबृहद्दक्षिणस्थूलदन्तः— प्रकटितश्चासौ बृहन् दीर्घश्च । स चासौ दक्षिणश्च । दक्षिणो दक्षिण-भागस्थितः । स चासौ स्थूलो विपुलो दन्तो यस्य सः प्रकटित-बृहद्दक्षिणस्थूलदन्तः । यो विनायकः श्रीकण्ठं विषकण्ठं पितरम् । उमया पार्वत्या । श्लिष्टवामार्धदेहं श्लिष्टः संश्लिष्टः वामार्धदेहो यस्य तं पितरम् । दृष्ट्वा नूनम्, इवेत्यर्थः । स्वयमपि । दधौ दधार । अर्धनारीश्वरत्वमर्धनारीश्वरभावम् । नारी चासावीश्वरश्च नारीश्वरः । अर्धं नारीश्वरस्यार्धनारीश्वरम् [:] । 'अर्धं नपुंसकमि'ति समासः । अत्र केश्चिन्—अर्धं नार्या अर्धनारी । अर्धनारी चासौ ईश्वरश्च इति विगृह्योक्तम् । तन्न । पार्वत्या एवार्धप्रतीतेरीश्वरस्य चेति ।

---

[1] घ. नोऽस्तु ।
[2] ख. कुण्ठः ।
[3] ख. दक्षिणे ।
[4] ग. दधौ त्वर्धनारी ।

अत्रेत्थं पदयोजना—यो द्विरदवदनो वामे कूटः प्रकटितबृहद्दक्षिण-स्थूलदन्तः सन् उमया श्लिष्टवामार्धदेहं पितरं श्रीकण्ठं दृष्ट्वा स्वयमप्यर्ध-नारीश्वरत्वं दधौ । नूनम् । स द्विरदवदनो वो विघ्नान्निघ्नन् प्रीतयेऽस्तु ।

अयं भावः—विनायक आराधितः सन् विघ्ननिवृत्तिं वाञ्छितार्थसिद्धिं च कर्तुं शक्नोतीति तस्यैवादौ नमस्कारः कृतः । ईश्वरस्य ज्येष्ठपुत्रत्वा-द्विनायकस्य कुमारस्वामिनमस्कारात्पूर्वं तन्नमस्कारः कृतः । पितुः[स्व] स्तुतेः पुत्रस्तुतिरेव अत्यन्तप्रीतिकरीति शिवप्रीत्यर्थमेव पुत्रयोः स्तुतिरादौ प्रक्रान्तेति न विरुद्धम् ।

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । वामभागदन्तराहित्येन दक्षिणभागदन्तसाहित्येन च हेतुनार्धनारीश्वरत्वोत्प्रेक्षणात्पित्रोरर्धनारीश्वरत्वदर्शनहेतुना स्वस्याप्यर्धनारी-श्वरत्वस्वीकारोत्प्रेक्षणात् । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । विघ्नान्निघ्नन्निति शतृप्रत्ययेन श्रेयःप्रतिबन्धकविघ्ननिवृत्तिसमकालमेव श्रेयःप्रापकत्वप्रतीतौ कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनातिशयोक्तिः अनयोः संसृष्टिः ॥ १ ॥

श्लाघ्यः पुत्रः स भवति किल स्वस्य वप्तुः सकाशा-
द्धत्ते कैश्चित्क्वचिदपि गुणैर्यः समुत्कर्षरेखाम् ।
इत्थं वाञ्छन्पितुरधिकतां पञ्चवक्त्रस्य नूनं
षष्ठं बिभ्रद्वदनमपरं पातु विश्वं विशाखः ॥ २ ॥

श्लाघ्य इति । श्लाघ्यः श्लाघनीयः । पुत्रः कुमारः । स भवति किल । किलेति वार्तायां श्रुतिस्मृतिसीमसु । अयमर्थो वृत्त इत्यर्थः । स्वस्यात्मनः । वप्तुर्बीजावापकर्तुः । पितुरित्यर्थः । 'डुवपू बीजसन्ताने' इत्यस्माद्धातोस्तृजन्तं रूपम् । सकाशात् । धत्ते बिभर्ति । कैश्चित्-क्वचिदपि गुणैः । यः । समुत्कर्षस्यातिशयस्य रेखां प्रकारम् । इत्थमेवम्प्रकारम् । वाञ्छन्नभीप्सन् । पितुर्जनकस्य । अधिकतामा-धिक्यम् । पञ्चवक्त्रस्य । पञ्च वक्त्राणि यस्य सः । तस्य । नूनं शङ्के । षष्ठं पञ्चमादधिकम् । बिभ्रद्दधत् । वदनं वक्त्रम् । अपरमन्यत् । पातु रक्षतु । विश्वं प्रपञ्चम् । विशाखः कुमारस्वामी ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे ईश लोके यः पुत्रः स्वस्य वप्तुः सकाशात्कचिदपि कैश्चिद्गुणैः समुत्कर्षरेखां धत्ते स पुत्रः श्लाघ्यो भवति किल । इत्थं विशाखः पञ्चवक्त्रस्य पितुस्तवाधिकतां वाञ्छन्नपरं षष्ठं वदनं बिभ्रद्विश्वं पातु ।

अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः कुमारस्य पितुरधिकतावाञ्छानिबन्धनषष्ठवदनस्वीकारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्यासम्बन्धे संबन्धनिबन्धनातिशयोक्तिः । कविकल्पितवस्तुवृत्तसौन्दर्ययोरभेदाध्यवसायः ॥ २ ॥

पुत्रद्वयं प्रस्तुत्य पितरं प्रस्तौति कविः—**एको देव** इति ।

एको देवः स जयति शिवः [1]केवलज्ञानमूर्ति-
देवी सा च त्रिभुवनमिदं यद्विभूतिप्रपञ्चः ।
यत्कूटस्थं मिथुनमविनाभावसम्बन्धयोगा-
न्मिश्रीभूतं तदखिलजगज्जन्मबीजं नमामि ॥ ३ ॥

एकोऽद्वितीयः । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे' इति श्रुतेः । देवो देवनशीलः । प्रपञ्चेन क्रीडति । शत्रून् विजिगीषते । सकलव्यवहारहेतुः । द्योतमानः, स्तूयमानः, माद्यन् । स्वप्नके अविद्याया विषयः आश्रयश्च । कान्तोऽवगतिस्वरूपः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः । प्रतीकोपादानमेको देव इति पदद्वयेनेत्यवगन्तव्यम् । स प्रसिद्धः । प्रसिद्धवाचकत्वात्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अकर्मको जयतिधातुः सर्वोत्कर्षवाचक इति रक्षितेनोक्तम् । 'शिवः' । शिव् स्वप्ने' इत्यस्माद्धातोः शिवशब्दो निष्पन्नः । वशीकृताविद्य इत्यर्थः । यद्वा 'वश कान्तौ' इत्यस्माद्धातोः शिवशब्दो निष्पन्नः । तथा चोक्तम्—'हिंस् धातोः सिंहशब्दो वशधातोः शिवः स्मृतः । वर्णव्यत्ययतः सिद्धः पश्यकः कश्यपो यथा' इति । केवलज्ञानमूर्तिः । केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानं ज्ञेयासम्बद्धमित्यर्थः । तदेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः । देवी क्रीडनशीला । सा पार्वतीशब्दवाच्या ।

[1] क. ख. केवलं ।

चकार उभयसमुच्चयार्थः । उभयोपादानकत्वं प्रपञ्चस्येति सिद्धान्त इति सूचितः । तदेव स्फोरयति—त्रिभुवनमित्यादि । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । पात्रादित्वान्न ङीप् । इदं इदंशब्दवाच्यम् । अहंप्रत्ययबोध्यव्यतिरिक्तम् । यद्विभूतिप्रपञ्चः ययोः शिवशक्त्योः विभूतेरैश्वर्यस्य प्रपञ्चो विलासः । अत्रायं यच्छब्द उत्तरवाक्यस्थत्वात्तच्छब्दोपादानं नापेक्षते । यथाह-मम्मटः—सप्तमोल्लासे उत्तरवाक्यस्थो यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति । उदाजहार च—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं
मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता रजनि कामिनीमुखे
तेन साहसमनुष्ठितं ननु' ॥ इति ॥

ऐश्वर्यं प्रपञ्चरूपेण विवर्तत इति यावत् । शिवशक्त्योः सकाशात् प्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारं तावदाह—यत्कूटस्थम् । कूटे कूटाख्यकर्मणि तिष्ठतीति कूटस्थं । कूटकर्मावलम्बीत्यर्थः । मिथुनं शिवशक्तिसङ्घटितमर्धनारीश्वरात्मकं षड्विंशं तत्त्वमिति यावत् । अविनाभावसम्बन्धयोगान्नित्यसम्बन्धयोगादित्यर्थः । उमामहेश्वरयोः शब्दार्थात्मकत्वात् शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्यः । आह च भगवान् जैमिनिः—'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' । इति । मिश्रीभूतं मिश्रितं । तत् । अखिलजगज्जन्मबीजम् । अखिलस्य जगतो जायमानस्य प्रारब्धकर्मावलम्बिनो जन्म उत्पत्तिस्तस्य बीजं बीजकर्मावलम्बि नमामि नमस्करोमि ।

अत्रेत्थं पदयोजना—एको देवः केवलज्ञानमूर्तिः स शिवो जयति । सा च देवी जयति । इदं त्रिभुवनं यद्विभूतिप्रपञ्चः यद्वस्तु कूटस्थमविनाभावसम्बन्धयोगान्मिश्रीभूतं मिथुनं अखिल जगज्जन्मबीजं तद्वस्तु नमामि ।

अयमर्थः—कर्माणि त्रिविधानि कूटबीजप्रारब्धात्मकानि । कूटकर्माणि कार्योत्पत्त्यनुन्मुखानि सत्तामात्रेणावस्थितानि । कुसूलस्थव्रीहिवत् । बीजकर्माणि कार्योत्पत्त्युन्मुखानि । केदारोप्तव्रीहिवत् । प्रारब्धकर्माणि उत्पन्नकार्यात्मकदेहादीनि । उत्पन्नव्रीह्यङ्कुरवत् इत्यलमतिविस्तरेण ॥ १ ॥

एकः स्रष्टा सकलजगतामादिभूतः स्वयम्भू-
स्त्राता तेषां त्रिभुवनगुरुर्वासुदेवः प्रसिद्धः ।
यस्तौ द्वावप्यतुलमहिमा संहरत्यन्तकाले
कस्तस्यान्यो भवति सदृशः श्रीमहाकालमूर्तेः ॥ ४ ॥

एक इति । एकः । स्रष्टा सृष्टिहेतुः । सकलजगतां समस्तभुवनानामादिभूतः पुरातनः स्वयम्भूर्ब्रह्मा । त्राता रक्षकः । तेषां सकलजगताम् । त्रिभुवनगुरुः त्रिभुवनस्य गुरुः वर्णाश्रमधर्मानुष्ठापकः । वासुदेवः । वसुनि तोये दीव्यति क्रीडतीति वसुदेवः । वसुदेव एव वासुदेवः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । प्रसिद्ध आगमेष्विति । 'देवोऽन्तःसमुद्रे मनसा चरन्तम्' इत्यादिषु, 'अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये' इत्यादिषु च । यो देवस्तौ पूर्वोक्तौ ब्रह्मवासुदेवौ । द्वितीयान्तं पदम् । अतुलमहिमा । अतुलोऽसदृशो महिमा यस्य सः । सर्वोपमर्दनक्षम इति यावत् । संहरति विनाशयति । अन्तकाले महाकल्पान्तकाले । कस्तस्यान्य इतरः । भवति विद्यते । सदृशस्तुल्यः । श्रीमहाकालमूर्तेः । श्रीर्विषं तया महाकाला महानीला सा चासौ मूर्तिर्गलो यस्य सः । तस्य नीलग्रीवस्येत्यर्थः । यद्वा महाननवच्छिन्नः काल एव मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तस्य । ब्रह्मवासुदेवौ तु कालेन परिच्छिन्नौ । अतश्च तयोरुपमर्दको हर इति सिद्धम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—सकलजगतामादिभूतः स्वयम्भूरेकः स्रष्टा । त्रिभुवनगुरुर्वासुदेवः प्रसिद्धस्तेषामेकस्त्राता । अन्तकाले तौ द्वावप्यतुलमहिमा एकः संहरति । तस्य महाकालमूर्तेः कोऽन्यः सदृशो भवति न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वक्तुं वाञ्छा हर निरवधि त्वन्महिम्नः स्वरूपं
चेतश्चैतत्कतिपयपदज्ञानमात्रावसन्नम् ।
[1]ज्ञात्वैवेदं त्रिनयन मया त्वद्गुणस्तोत्रभक्त्या
स्वात्मन्येव स्वयमधिकृतो धृष्टतापट्टबन्धः ॥ ५ ॥

क. ज्ञात्वा देवं; घ. ङ. ज्ञात्वा चेदं ।

वक्तुमिति । वक्तुं स्तोतुम् । वाञ्छा इच्छा । वाञ्छामात्रमेव विद्यत इत्यर्थः । हे हर पापनाशक । निरवधि । अवधेर्मर्यादाया निर्गतं निरवधि । त्वन्महिम्नस्तवैश्वर्यस्य स्वरूपं याथात्म्यम् । चेतः बुद्धितत्त्वं चैतत् । कतिपयपदज्ञानमात्रावसन्नम् । पद्यन्त इति पदाः पदार्थाः, कतिपये च ते पदाश्च कतिपयपदास्तेषां ज्ञानं तन्मात्रावसन्नं तन्मात्रैकगोचरमित्यर्थः । यद्वा 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इति अभिधानात्पदशब्दो वस्तुवचनः । कतिपयानि च तानि पदानि चेति विग्रहः । शेषं समानम् । ज्ञात्वैव विदित्वैव । इदं अशक्यार्थः विषयत्वामित्यर्थः । हे त्रिनयन । त्रीणि नयनानि यस्य सः त्रिनयनः तस्य सम्बुद्धिः हे त्रिनयन । मया हलायुधेन प्रयोज्यकर्त्रा । त्वद्गुणस्तोत्रभक्त्या । भवद्गुणानां स्तोत्रं स्तुतिकरणं तत्र भक्तिः । तया । प्रयोजककर्त्र्या । स्वात्मनि स्वस्या भक्तिः[भक्तेः] आत्मनि स्वरूप एव स्वयं भक्तिः ?। अधिकृतः ऐश्वर्यवानधिकारितः । अन्तर्भावितणिच् । धृष्टतापट्टबन्धः धाष्टर्यसाम्राज्यम् । अयमर्थः—मया भक्त्या कर्त्र्या स्वात्मनि धृष्टतापट्टबन्धः कृतः भक्तिरेव धृष्टा सती अतिभीरुं मां स्तोत्रे प्रवर्तयतीति । यद्वा मया कर्तृभूतेन भक्त्या करणभूतया स्वात्मनि मयि स्वयं धृष्टतापट्टबन्धः कृतः । भक्तिवशादहमेव धृष्टो भूत्वा स्तोतुमुद्युञ्जान इति भावः । यद्वा मया करणभूतेन भक्त्या करणभूतया धृष्टतापट्टबन्धो नाम पदार्थविशेषः स्वयं स्वयमेव स्वात्मनि अधिकृत इति । अयं भावः—धृष्टतापट्टबन्धः स्वयमेवागत्य स्वयमेव भवन्तं स्तौतीति ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हर त्वन्महिम्नो निरवधि स्वरूपं वक्तुं वाञ्छामात्रम् । एतच्चेतश्च कतिपयपदज्ञानमात्रावसन्नं भवति । हे त्रिनयन ! इदं ज्ञात्वैव मया त्वद्गुणस्तोत्रभक्त्या धृष्टतापट्टबन्धः स्वात्मन्येव स्वयमधिकृतः ।

अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः । भक्तेः स्वयमधिकारस्वीकारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या असम्बन्धे सम्बन्धनिबन्धना अतिशयोक्तिः । यद्वा— स्वस्मिन् हलायुधे भक्त्या धृष्टतापट्टबन्धसमर्पणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या

असम्बन्धे सम्बन्धनिबन्धना अतिशयोक्तिः। यद्वा—धृष्टतापट्टबन्धस्य स्वस्मिन्नधिकारस्वीकारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या असम्बन्धे सम्बन्धनिबन्धना अतिशयोक्तिः।

स्वात्मनि स्वयमेवाधिकरोतीति अभेदे भेदोक्त्या अभेदे भेदनिबन्धना अतिशयोक्तिः। एवं सर्वत्र कविकल्पितवस्तुसौन्दर्यवस्तुवृत्तसौन्दर्ययोरभेदाध्यवसाय इति अवगन्तव्यम्। एतच्च महिम्नःस्तोत्रे 'कुशपरिणति चेतः' इति (३२) श्लोके निपुणतरमुपपादितम्। तत्तत एवावधार्यम्। एवमतिशयोक्त्यलङ्कारचतुष्टयस्य एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशादेकवाचकानुप्रवेशेन सङ्कर इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—**वागीश** इति।

[1]वागीशस्त्वं युगपदखिलज्ञानसम्पत्तियुक्तः
का ते तुष्टिः स्तुतिरचनया मादृशस्याल्पबुद्धेः।
एवं ज्ञात्वा हर विरमति स्तोत्रहेतौ हठान्मे
भक्त्यावेशात्प्रसरति मुखाद्भारती किं करोमि ॥ ६ ॥

वागीशः वाचामीशः वागीशः। त्वं भवान्। युगपदखिलज्ञानसम्पत्तियुक्तः। युगपदेककालं अखिलस्य भूतभविष्यद्वर्तमानकालविषयस्य ज्ञानस्य सम्पत्तिः प्रसारस्तया युक्तः सर्वज्ञ इत्यर्थः। का ते तुष्टिः सन्तोषः। स्तुतिरचनया स्तोत्रकरणेन। मादृशस्य मद्विधस्याल्पबुद्धेर्मन्दमतेः। एवं ज्ञात्वा विज्ञाय। हे हर! विरमति सति। मयीति शेषः। स्तोत्रहेतौ स्तोत्रनिमित्ते। स्तोत्ररचनायामित्यर्थः। हठादकस्मान्मे मम। भक्त्यावेशात् भक्तेरावेश उद्रेकस्तस्मात्। यथा भूतावेशान्मनुष्य आत्मानमजानान एव वदति वचनानीति लोकप्रसिद्धिः, तथा भक्त्यावेशवशादहमप्यात्मानमजानान एव। इदं तु स्तुतिवचनं भक्तिकृतमित्यवगन्तव्यम्। प्रसरति निःसरति। वक्त्राद्भारती वाणी। किं करोमि किं करवाणि।

[1] ख. वागीश त्वं।

अत्रेत्थं पदयोजना—त्वं वागीशः त्वं युगपदखिलज्ञानसम्पत्तियुक्तः। मादृशस्याल्पबुद्धेः स्तुतिरचनया ते का तुष्टिः। एवं ज्ञात्वा स्तोत्रहेतौ मयि विरमति सति हठाद्भक्त्यावेशान्मे मुखाद्भारती प्रसरति किं करोमि।

अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः। स्तोत्रे विरते सति स्तोत्रकर(णे)-[णस्य]भूतावेशन्यायेन समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। भक्तेरचेतनायाः स्तोत्रकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या असम्बन्धे सम्बन्धनिबन्धना अतिशयोक्तिः। अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। भक्तिरेव भवन्तं स्तौति [नाहं भवन्तं स्तोतुं] शक्नोमीति गर्वपरिहारवस्तुप्रतीतेः कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलालङ्कारेण वस्तुध्वनिरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

यत्ते तत्त्वं [1]निरुपधि पदं वाङ्मनःपारभूतं
ब्रह्मादीनामपि हर गिरस्तत्र भग्नाः प्रवेष्टुम्।
अर्वाचीनं [2]यदपरमिदं पार्वतीवल्लभं ते
रूपं भक्त्या वरद तदहं वाग्भिरभ्यर्चयामि ॥ ७ ॥

इति। यत्ते तव। तत्त्वं यथार्थम्। निरुपधि निरुपाधिकम्। पदं स्वरूपम्। वाङ्मनःपारभूतम्। वाक् च मनश्च वाङ्मनसी तयोः पारभूतं पारं प्राप्तम्। भूतशब्दः प्राप्तिवचनः। 'भू प्राप्तौ' इति (सौत्र) [चौरादिक]धातोर्निष्ठान्तं रूपम्। 'इत्थम्भूतलक्षणे' इत्यत्र भूतशब्दः प्राप्तिवचनः। 'किंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूत' इति वृत्तिकारव्याख्यानात्। अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वाङ्मनःपारभूतमिति रूपसिद्धिः। ब्रह्मादीनामपि हे हर! गिरः। तत्र निरुपाधिकस्वरूपे। भग्नाः कुण्ठिताः! प्रवेष्टुं गोचरयितुम्। अर्वाचीनं सगुणस्वरूपं यदपरं निरुपाधिकादन्यत्। इदं भक्तिसेव्यम् पार्वतीवल्लभं उमा[प्रीतिकरं] ते तव। रूपं स्वरूपम्। भक्त्या। हे वरद। तत्। अहं तद्रूपं वाग्भिर्वचोभिरभ्यर्चयामि स्तौमीत्यर्थः।

---

[1] च. निरवधि परं। [2] घ. यदपरिमितं।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हर ! निरुपाधि वाङ्मनःपारभूतं ते तत्त्वं यदस्ति तत्र पदे ब्रह्मादीनामपि गिरः प्रवेष्टुं मग्नाः । किं तु तेऽर्वाचीनं पार्वतीवल्लभं रूपं यदस्ति । हे वरद ! अहं भक्त्या तद्रूपं वाग्भिरभ्यर्चयामि ।

अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

स्वाहङ्कारं परिहरति—**अन्यै**रिति ।

अन्यैः स्तोत्रं रचितममृतस्यन्दिभिर्वाग्विलासैः
फल्गुप्रायैः किमिदमियता त्यज्यते मद्वचोभिः ।
किं वा कैश्चित्कनककमलैरर्चितं पादपीठं
भक्त्या [1]शम्भो न पुनरपरः पूजयत्यर्कपुष्पैः ॥ ८ ॥

अन्यैर्भट्टाचार्यमल्हणदन्तिप्रभृतिभिः स्तोत्रं स्तुतिः । रचितम् । अमृतस्यन्दिभिरमृतार्द्रैः । वाग्विलासैः वचोविलासैः फल्गुप्रायैरसारभूतैः । किम् । किंशब्द आक्षेपे । इदं मत्कृतं स्तोत्रम् । इयता एतावन्मात्रेण । त्यज्यते तिरस्क्रियते । मद्वचोभिः । किं वा । किमित्याक्षेपे । कैश्चिद्विष्णुप्रभृतिभिः कनककमलैः स्वर्णाम्बुजैः । अर्चितं पूजितम् पादपीठम् । भक्त्या भक्त्यावेशेन । हे शम्भो । न पुनः । नेत्यत्र काकुः । पुनरिति वाक्यालङ्कारे । अपरोऽन्यो दरिद्रः । पूजयत्यर्कपुष्पैः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—अमृतस्यन्दिभिर्वाग्विलासैरन्यैः स्तोत्रं विरचितं; फल्गुप्रायैर्मद्वचोभिरिदं स्तोत्रमियता त्यज्येत किम् । हे शम्भो । तव पादपीठं कनककमलैः कैश्चिदर्चितम् । अपरोऽर्कपुष्पैः पूजयति वा न किम् ।

अयमर्थः—ईश्वरपूजायां द्रव्यतारतम्यं नास्ति । परन्तु भक्तितारतम्यमेव निबन्धनं फलं ददातीति । अत्र काक्वाक्षिप्तं गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ॥ ८ ॥

[1] ग. शम्भोः पुनरपि परः ।

[1]पथ्याहारौ हर जलमुचां यौ च यौ पङ्कजानां
मित्रामित्रौ वरद हविषां दाहकग्राहकौ यौ ।
यौ गन्धस्य प्रजनवहनौ तानहं दृष्टिहेतो-
रष्टौ वन्दे त्रिभुवन[2]तनोर्मूर्तिभेदांस्तवैतान् ॥ ९ ॥

पथ्याहाराविति । पथ्याहारौ पन्थाश्चाहारश्च पथ्याहारौ । हर ! जलमुचां मेघानाम् । अनेनाकाशो जलं चोक्तम् । तथाहि—अमरशेषे—'मेघाध्वा च महाबिलम्' इत्यभिधानात् मेघानां पन्था आकाशः । मेघानां जलधरत्वात् । उदकस्य घनरसशब्दवाच्यत्वात् । घनैर्मेघैरस्यत इति घनरसः । अतश्च मेघानामाहारो जलमित्यत उक्तं पथ्याहाराविति । यौ च यौ पङ्कजानां कमलानां मित्रामित्रौ । मित्रं सुहृत् । अमित्रः शत्रुः । अनेन सूर्यचन्द्रावुच्येते । पङ्कजानां मित्रं सूर्योऽमित्रश्चन्द्रः । अत उक्तं मित्रामित्राविति । हे वरद ! हविषां पुरोडाशादीनां दाहकग्राहकौ । अनेनाग्नियजमानावुक्तौ । पुरोडाशादेर्दाहकोऽग्निः । यजमानस्तु इन्द्रादिभ्यः पुरोडाशादेर्हविषः प्रदातृत्वाद्ग्राहक इत्युच्यते । अत उक्तं दाहकग्राहकाविति । यौ गन्धस्य गन्धगुणस्य प्रजनवहनौ । प्रजन उत्पादकः । वहनो वाहकः । अनेन पृथिवीवायू निर्दिष्टौ । गन्धः पृथिवीगुणः । स च द्व्यणुकादुत्पन्नः । 'उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठति' इत्यङ्गीकाराद्द्रव्योत्पत्त्यनन्तरं गुणोत्पत्तिरुक्ता वैशेषिकैः । वायुश्च गन्धवहः । अत उक्तम्—प्रजनवहनाविति । तानहं दृष्टिहेतोरष्टौ वन्दे नमस्करोमि । त्रिभुवनतनोः त्रिभुवनमेव तनुर्यस्य सः त्रिभुवनतनुः तस्य । मूर्तिभेदान् स्वरूपविशेषान् तव भवतः । एतान् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हर ! जलमुचां यौ पथ्याहारौ । यौ च पङ्कजानां मित्रामित्रौ, हे वरद यौ हविषां दाहकग्राहकौ । यौ च गन्धस्य प्रजनवहनौ । तानेतान् । दृष्टिहेतोः परिदृश्यमानस्येत्यर्थः । त्रिभुवनगुरोस्तवाष्टौ मूर्तिभेदान् वन्दे ।

---

[1] घ. पन्था । [2] अ. क. ख. ग. घ. ङ. च.—तनो ।

अयमर्थः—सगुणस्य परमेश्वरस्य पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसूर्यचन्द्रसोमयाजिस्वरूपा अष्टौ तनवो दृष्टिहेतुत्वेन प्रत्यक्षाः। एवं प्रत्यक्षायमाणः परमेश्वरो युक्तिभिर्नापलपितुं शक्य इति भावः ॥ ९ ॥

संसारेऽस्मिन् ध्रुवमसुलभं मानुषं जन्म लब्ध्वा
युष्मानेको भजति सुकृती कश्चिदन्यं च देवम्।
आरूढोऽपि स्मरहर ! गिरिं रोहणं [1]भाग्ययोगा-
देको रत्नं कलयति महत्काचमन्यश्च फल्गु ॥ १० ॥

संसारेऽस्मिन्निति। संसारे प्रपंचे। अस्मिन् परिदृश्यमाने। ध्रुवं सत्यम्। असुलभं सुखेन लब्धुमशक्यम्। मानुषं मनुष्यसम्बन्धि जन्म उत्पत्तिम्। लब्ध्वा प्राप्य। युष्मान् त्वाम्। पूजायां बहुवचनम्। एको भजति निषेवते। सुकृती पुण्यवान्। कश्चित् असुकृतीत्यर्थः। अन्यं च भवद्व्यतिरिक्तदेवं देवताबुद्धिपरिकल्पितम्। आरूढोऽपि आरुह्य स्थितोऽपि। अपिशब्दः सम्भावनायाम्। हे स्मरहर। गिरिं पर्वतं रोहणं रोहणाख्यम्। भाग्ययोगाद्दृष्टवशात्। एकः सुकृती। रत्नं माणिक्यम्। कलयति प्राप्नोति। महदनर्घ्यम्। काचं मृद्विकारमणिम्। अन्य इतरः। असुकृतीत्यर्थः। फल्गु असारम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे स्मरहर ! ध्रुवमस्मिन्संसारे असुलभं मानुषं जन्म लब्ध्वा एकः सुकृती युष्मान् भजते। कश्चिच्च अन्यं देवम्। भजते। भाग्ययोगात् रोहणं गिरिमारूढोऽपि एको महद्रत्नं कलयति अन्यश्च काचं फल्गु रत्नं कलयति।

अत्र दृष्टान्तालङ्कारः। मानुषजन्मलाभरोहणाचलप्राप्त्योरनर्घ्यरत्नकाचप्राप्त्योश्च भवत्पादभजनान्यदेवभजनयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेनावस्थानात्। न चेयं निदर्शना। समानकर्तृकक्रियान्वयाभावात्। यथा—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

[1] ग. भव्ययोग्याद्।

इत्यत्र म[दीयाल्पविषयमत्या सूर्य]वंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति सादृश्याक्षेपः अस्मीति पदार्थान्वयवशायातसमानर्तृकान्वयनिबन्धनः । इह तु भिन्नकर्तृकक्रियान्वयनिबन्धनः । अत एव न प्रतिवस्तूपमा । वस्तुप्रतिवस्तुनिबन्धनत्वात्तस्याः । नाप्यर्थान्तरन्यासालङ्कारः । सामान्येन विशेषसमर्थनं वा विशेषेण सामान्यसमर्थनं वा कार्येण कारणसमर्थनं वा कारणेन कार्यसमर्थनं वाऽत्र अत्यन्तासम्भावितम् । रोहणगिरिमारूढस्य कस्यचिन्मणिप्राप्तिः कस्यचित्काचप्राप्तिरिति निर्धारयितुमशक्यमिति सन्दिग्धत्वेन लोकप्रसिद्धभावेन हेतुत्वायोगादित्यलमतिविस्तरेण ॥ १० ॥

पूर्वोक्तमेव सोपस्कारमाह—**ये त्वामिति** ।

ये त्वामर्हन् सुगत इति वा [1]भक्तियोगाद्भजन्ते
तेभ्यः शम्भो फलमाभिमतं त्वं ददासीति युक्तम् ।
अध्वक्लान्तैः स्वरुचिरचितं नाम किंचिद्गृहीत्वा
शीतं पीतं जलमिह जनैः किं न तृप्तिं करोति
॥ ११ ॥

ये अवैदिकाः । त्वां भवन्तम् । अर्हन्नामा कश्चन देवः । सुगतनामा कश्चन देवः । इतिशब्देन कर्मणोऽभिहितत्वादर्हन्नित्यत्र सुगत इत्यत्र च न द्वितीयाविभक्तिः । यथाह वामनः—'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' । इति । 'कृत्तद्धितसमासैः' इति परिगणनस्य प्रायिकाभिप्रायत्वादित्यर्थः । तथा च माघे प्रयोगः—'अमुं नारद इत्यबोधि सः' । इति ॥ भक्तियोगाद्भक्त्युद्रेकात् । भजन्ते सेवन्ते । तेभ्यः अर्हतसौगतादिभ्यः । हे शम्भो! फलं स्वर्गादिकं । अभिमतं वाञ्छितम् । त्वं भवान् ददासीति युक्तम् । तदेव समर्थयति—अध्वक्लान्तैः । अध्वना मार्गगमनेन क्लान्तैः खिन्नैः । स्वरुचिरचितम् । स्वेषां रुचिवशाद्रचितं निर्मितं स्वकपोल[कल्पितमि]ति यावत् । नाम नामधेयं किंचित् । गृहीत्वा आदाय । शीतं शीतलम् । पीतं जलमुदकम् । इह लोके । जनैर्मनुष्यैः । किं न तृप्तिं करोति । नेत्यत्र काकुः ।

---

[1] ख. बुद्धिभेदात् ।

अयमर्थः—लोके अध्वक्लान्ताः पथिकाः अतीव पिपासवः प्रवासं प्राप्य घटजलं घटीजलं कुम्भजलं इत्यादि नाम गृहीत्वा तज्जलमानीय पीत्वा पिपासाशान्तिं कुर्वन्ति। अत्र घटादेर्भेद एव। पिपासा-शमनरूपफलदायकं जलमेकमेवेत्यभिसन्धिः। अत्र श्रुतिः—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति? ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शम्भो! त्वामर्हन् सुगत इति भक्तियोगात् ये भजन्ते तेभ्योऽभिमतं फलं त्वं ददासीति यत् तद्युक्तम्। तथाहि—इह लोके अध्वक्लान्तैर्जनैः स्वरुचिरचितं किंचिन्नाम गृहीत्वा शीतं जलं पीतं सत् तृप्तिं न करोति किम्। करोत्येव। अत्रार्थान्तरन्यासोऽ-लङ्कारः ॥ ११ ॥

नियतिकर्तृत्वाभ्यां ईश्वरं साधयति। तत्रादौ नियत्या साधनप्रकार-माह—**आदित्यादी**ति।

आदित्यादिग्रहपरिकरो याति चायाति नित्यं
कालश्चायं दिवसरजनीपक्षमासर्तुचिह्नः।
एतत्सर्वं ननु न घटते प्रेरकत्वं विना ते
कार्ये चास्मिन्न पुनरपरस्यास्ति सामर्थ्यमेतत् ॥ १२ ॥

आदित्यादिग्रहपरिकरः। आदित्यः सूर्य आदिर्येषां ते ग्रहाः तेषां परिकरः समूहः। याति अस्तं याति। आयाति चोदयं याति। नित्यं सर्वदा नियमेनेत्यर्थः। कालश्चायं ग्रहाणामुदयकालोऽस्तमय-कालश्च। उदयास्ताभ्यामवच्छिन्नः काल इत्यर्थः। (अ)परिच्छिन्न-तामाह—दिवसरजनीपक्षमासर्तुचिह्नः। दिवसः सूर्यतेजसा युक्तः पञ्च-दशमुहूर्तावच्छिन्नः [कालः]। रजनी चन्द्रादिग्रहतेजसा युक्तः पञ्चदश-मुहूर्तावच्छिन्नः [कालः]। पक्षः पञ्चदशदिनावच्छिः कालः। मासः त्रिंशद्दिनावच्छिन्नः कालः ऋतुर्मासद्वयावच्छिन्नः कालः। एते चिह्नं यस्य सः।

अयमर्थः—निमिषकाष्ठाकलाक्षणमुहूर्तदिवसनिशापक्षमासर्त्वयनसंवत्सर-युगकल्पमहाकल्पादयः सूर्यपरिस्पन्दचन्द्रपरिस्पन्दग्रहपरिस्पन्दनिबन्धनाः सौरचान्द्रनाक्षत्रबार्हस्पत्यादयो माना नियत्या नियमिता इत्यर्थः। एतत्पूर्वोक्तम्। सर्वं समस्तम्। ननु हे परमेश्वर! न घटते न सङ्गच्छते। प्रेरकत्वं नियन्तृत्वं। विना अपहाय। ते तव। कार्यानुमानेन ईश्वरं साधयति—किं च कार्ये कार्यरूपे प्रपञ्चेऽस्मिन् परिदृश्यमाने भूभूधरादिके। न पुनः। पुनरिति वाक्यालङ्कारे। अपरस्य ईश्वरादन्यस्य। अस्ति विद्यते। सामर्थ्यं शक्तिः। एतत्। एतच्च महिम्नःस्तुतौ 'अजन्मानो लोकाः' इति (६) श्लोकव्याख्यानावसरे, अनामयस्तुतौ 'विश्वं प्रादुर्भवति' इति (४) श्लोकव्याख्यानावसरे च निपुणतरमुपपादितम्। तत्तत एवावधार्यम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे सदाशिव! नित्यमादित्यादिग्रहपरिकरो याति चायाति च। अयं च कालः दिवसरजनीपक्षमासर्तुचिह्नः। एतत्सर्वं ते प्रेरकत्वं विना न घटते। ननु किं चास्मिन् कार्येऽपरस्य पुनरेतत् सामर्थ्यं नास्ति ॥ १२ ॥

तस्यागारे गिरिश रमते धेनुवत्कामधेनुः
क्रीडावापीविटपिसदृशः कल्पते कल्पवृक्षः।
लाक्षारक्षामणिरिव करे तस्य चिन्तामणिः स्या-
द्यस्मिन्सिद्धः सकृदपि कृपादृष्टि[1]यातः प्रसादः ॥ १३ ॥

तस्यागार इति। तस्य भक्तस्य। अगारे सदने। गिरिश! रमते क्रीडते। धेनुवत् प्राकृतधेन्वा तुल्यं वर्तते। कामधेनुः सुरगवी। क्रीडावापीविटपिसदृशः। जलक्रीडार्थं निर्मिता वापी क्रीडावापी। तत्रत्यो विटपी वृक्षः। तेन सदृशः। कल्पते प्रभवति। कल्पवृक्षः सुरतरुः। लाक्षारक्षामणिरिव। लाक्षयोपलिप्तो रक्षामणिः शिलाशकलविशेषः। 'इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च' इति (वक्तव्यात्)

[1] ख, घ, च. पातप्रसादः।

[वार्तिकात्] रक्षामणिरिवेत्येकं पदम् । करे हस्तमूले । तस्य भक्तस्य चिन्तामणिः सुरमणिः स्याद्भवेत् प्राप्नोतीत्यर्थः । यस्मिन्भक्ते सिद्धः संसिद्धः । सकृदपि एकवारमपि । कृपादृष्टियातः कृपादृष्टेर्यातः प्राप्तः । प्रसादः प्रसन्नता ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे गिरिश! यस्मिन् ते कृपादृष्टियातः प्रसादः सिद्धस्तस्यागारे कामधेनुः धेनुवद्रमते । तस्य क्रीडावापीविटपिसदृशः कल्पवृक्षः कल्पते । तस्य करे चिन्तामणिर्लाक्षारक्षामणिरिव स्यात् ।

अत्रोदात्तालङ्कारः । 'समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्त' इति लक्षणम् । पादत्रये उपमालङ्कारत्रयं संसृष्टम् । संसृष्टेनालङ्कारत्रयेणोदात्तालङ्कारोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । सङ्करालङ्कारेण शिवभक्तो देवेन्द्रतुल्य इत्युपमालङ्कारप्रतीतेः । अत्रेदमालङ्कारिकरहस्यम्—अलङ्कारेणालङ्कारध्वनौ अलङ्कारबीजमात्रमेवालङ्कार इति व्यवह्रियते न तु • • नां लङ्कार इति? ॥ १३ ॥

मौलौ लोलत्रिदशतटिनीतोयशीतेऽमृतांशुं
कण्ठे क्रूरं कवलितविषश्यामले व्यालराजम् ।
ज्योत्स्ना[1]गौरे[2] वपुषि विशदं बिभ्रतो भस्मरागं
ज्ञाता सम्यक् त्रिनयन मया [3]योगभूषा [4]तवैव ॥ १४ ॥

मौलाविति । मौलौ जटाजूटे । लोलत्रिदशतटिनीतोयशीते । लोलायाः प्रवहन्त्याः त्रिदशतटिन्याः मन्दाकिन्यास्तोयेन जलेन शीते शीतले । अमृतांशुम् शीतांशुं । कण्ठे गले । क्रूरमुग्रम् । कवलितविषश्यामले कवलितेन भक्षितेन विषेण श्यामले श्यामलवर्णे । अत्युग्र इत्यर्थः । व्यालराजं सर्पराजम् । ज्योत्स्नागौरे चन्द्रिकावद्धवले । वपुषि शरीरे । विशदं शुभ्रम् । बिभ्रतो दधतः । भस्मरागं भसितचर्चाम् । ज्ञाता विदिता । सम्यगत्यन्तम् । हे त्रिनयन! मया हलायुधेन । योगभूषा । युज्यत इति योगाः युक्तमित्यर्थः । योगा चासौ भूषा च योगभूषा । तवैव भवत एव ।

---

[1] ख. तोके । [2] क. गौरं ।
[3] ग. योगि । [4] ग. तदैव ।

एतदुक्तं भवति—मन्दाकिनीप्रवाहशीतले शिरसि शीतकिरण एव भूषा युज्यते न तूष्णकिरणः । औष्ण्यस्य शीतवैरित्वात् । कालकूट-विषयुक्ते कण्ठे विषधर एव भूषा युज्यते । नान्यो विषनिवर्तको गारुत्मतादिः । ज्योत्स्नागौरे शरीरेऽत्यन्तं धवलं भसितमेव भूषा युज्यते । नान्यः कस्तूरिकादिर्धावल्यनिवर्तकः । अत उक्तं योगभूषेति । यद्वा—योगभूषा योगवशाद्भूषा योगभूषा । भूषणान्तरमित्यर्थः । तथा हि—शिरसि भूषणं मन्दाकिनी चन्द्ररेखा च । उभयोर्मेलना[द्भूषान्तरम्] । कालकूटधारणं [कण्ठे] भूषणम् । सर्पधारणं बाहुमूलादौ भूषणम् । कण्ठे चोभयोर्मेलनं भूषणान्तरम् । वर्णानां मध्ये शुभ्रवर्ण एव श्रेष्ठः । स च देहस्य भूषणं भस्म । कण्ठे भूषणमेव? । कण्ठव्यतिरिक्तदेहे उभयोर्मेलनं भषणान्तरमिति । अत उक्तं योगभूषेति । यथारुचि स्वीकार्यम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे त्रिनयन! लोलत्रिदशतटिनीतोयशीते मौलौ अमृतांशुं, कबलितविषश्यामळे कण्ठे क्रूरं व्यालराजं, ज्योत्स्नागौरे वपुषि विशदं भस्मरागं, बिभ्रतस्तव योगभूषा मया ज्ञातैव ।

अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः । योगभूषात्वेन धारणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या असम्बन्धे सम्बन्धनिबन्धना अतिशयोक्तिः । यद्वा इयं भूषामात्रं न भवति । [किं तु] योगभूषेत्यपह्नवालङ्कारः । यद्वा भूषामात्रमुत योग-भूषेति सन्दिह्य योगभूषैवेति निश्चयान्निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । एषा-मलङ्काराणामेकवाचकानुप्रवेशेन सङ्कर इत्यलमतिविस्तरेण ॥ १४ ॥

धत्ते शोभां घुसृणतिलकस्पर्धि चक्षुर्ललाटे
मौलौ [1]लग्ना त्रिदशतटिनी मालतीमालिकेव ।
[2]क्ष्वेलं क्रीडामृगमदमयी पत्रलेखेव कण्ठे
श्लाघ्यः शम्भो स्फुरति सहजः कोऽपि भूषाविधिस्ते
॥ १५ ॥

[1] च. लोलत्रिदश । [2] घ. क्ष्वेलः ।

घत्ते शोभामिति । धत्ते बिभर्ति । शोभां कान्तिम् । घुसृणतिलकस्पर्धि । घुसृणेन कुङ्कुमेन कृतं तिलकं तेन स्पर्धत इति घुसृणतिलकस्पर्धि । तत्सदृशामित्यर्थः । चक्षुर्नयनम् । घुसृणतिलकस्पर्धिनीं शोभां चक्षुर्धत्त इत्यर्थः । ललाटे निटिले । मौलौ कलापे । लग्ना सक्ता । त्रिदशतटिनी मन्दाकिनी । मालतीमालिकेव मालतीपुष्पस्रगिव । क्ष्वेलं कालकूटम् । क्रीडामृगमदमयी क्रीडायां सम्भोगादौ मृगमदमयी कस्तूरिकाविरचिता । पत्रलेखेव मकरिकापत्रमिव । स्त्रीणामिव पुरुषस्यापि स्त्रीविरचिता मकरिकापत्ररेखा समुचितैवेत्यभिप्रायः । कण्ठे गले । श्लाघ्यः श्लाघनीयः । हे शम्भो! स्फुरति प्रकाशते । सहजः अकृत्रिमः । कोऽपि । किंशब्दः प्रश्ने । भूषाविधिर्भूषाप्रकारः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे शम्भो! ते ललाटे चक्षुर्घुसृणतिलकस्पर्धि सत् शोभां धत्ते । ते मौलौ लग्ना त्रिदशतटिनी मालतीमालिकेव भाति । ते कण्ठे क्ष्वेलं मृगमदमयी पत्रलेखेव भाति । एष भूषाविधिः सहजः स्फुरति कोऽपि । कथयेति शेषः ।

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । कोऽपीत्यनेनालौकिकशोभाप्रतीतेः कविप्रौढोक्तिमूलत्वात् तृतीयनयनं घुसृणतिलकत्वेन सम्भाव्यते । क्ष्वेलं मृगमदत्वेन सम्भाव्यते । मन्दाकिनी मालतीमालिकात्वेन सम्भाव्यते । इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः । एवं सम्भावितस्यार्थस्य सहजत्वेनाध्यवसानात् अभेदनिबन्धनातिशयोक्तिः । तयोरनुप्राण्यानुप्राणकभावः सम्बन्धः । अत्र कविप्रौढोक्तिनिबन्धनोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तृतीयनयनगङ्गाप्रवाहकालकूटानामाभरणत्वप्रतिपादनरूपेत्प्रेक्षालङ्कारेण महादेवस्य महामहिमरूपाघटमानघटकत्ववस्तुप्रतीतेः ॥ १५ ॥

दग्धं येन त्रिभुवनमिदं देव दुर्वारधाम्ना
दग्धः सोऽपि त्रिनयन भवद्दृष्टिपातेन कामः ।
युक्तं चैतद्भवति पुरुषो यः परस्योपतापी
तस्यावश्यं पतति शिरसि क्रोधदण्डः प्रभूणाम् ॥ १६ ॥

दग्धं येन इति । दग्धं नाशितम् । वर्णाश्रमव्यतिकरं कृत्वेत्यर्थः । येन मन्मथेन । त्रिभुवनमिदम् । हे देव ! दुर्वारधाम्ना दुर्वारं धाम प्रतापो यस्य तेन । 'नमोऽस्त्वहार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने' इति महाकविभिरुक्तम् । दग्धो भस्मितः । सोऽपि । अपिशब्दोऽसाध्यत्वं द्योतयति । हे त्रिणयन ! भवद्दृष्टिपातेन निटिलाक्षिपातेन । कामो मन्मथः । युक्तं चैतत् । कामो दग्ध इति यत्तद्युक्तं भवति । पुरुषो यः परस्योपतापी परपीडारतः । तस्य परोपतापिनः अवश्यं ध्रुवम् । पतति । शिरसि मूर्धनि । क्रोधदण्डः क्रोधमूलको दण्डः शिक्षणम् । प्रभणामीश्वराणाम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे देव ! त्रिणयन ! दुर्वारधाम्ना येनेदं त्रिभुवनं दग्धं सोऽपि कामो भवद्दृष्टिपातेन दग्धः । एतच्च युक्तम् । यः पुरुषः परस्योपतापी भवति तस्य शिरसि प्रभूणां क्रोधदण्डोऽवश्यं पतति ।

अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अनेनालङ्कारेण कैमुत्यन्यायनिबन्धनोऽर्थापत्त्यलङ्कारो व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । तथाहि—प्रभूणां क्रोधदण्डः परोपतापिशिरसि पततीत्यनेन प्रभूणामपि प्रभोस्तव किमुतेति प्रतीतिः ॥ १६ ॥

कस्य क्षेमो भवति बलिना स्पर्धमानस्य सार्धं
यस्त्वत्कोपात्त्रि[1]नयन ! भवच्चक्षुषा वञ्चितोऽभूत् ।
प्रेम्णा दष्टेऽधरकिसलयेऽदृष्टवान् ([2]यस्य) [[3]यः स गामी]
लीलानृत्यच्चतुरवनिताभ्रूलता[4]प्रेक्षणानि ॥ १७ ॥

कस्य इति । कस्य जनस्य । क्षेमः कुशलम् । भवति विद्यते । बलिना बलवता । स्पर्धमानस्य कलहायमानस्य । सार्धं सह । यः काम इत्यर्थः । त्वत्कोपात् क्रोधात् । हे त्रिनयन ! भवच्चक्षुषा भवतश्चक्षुषा तृतीयनयनेन । वञ्चितोऽपवाहितः । संहृत इति यावत् । अभूत् । प्रेम्णा अनुरागेण । दष्टे संदष्टे । अधरकिसलये अधरपल्लवे । अधरः किसलय

---

[1] क. त्रिणयन ।
[2] अ, ख, ग. यस्य गामी । घ, च. यस्य कानी ।
[3] क, ङ. पाठोऽयम् ।
[4] ग. वेक्षणानि ।

इव । अदृष्टवान् अदृष्टं भाग्यमस्तीत्यदृष्टवान् । दृष्टं दर्शनं । भावे निष्ठा । अदृष्टमदर्शनमस्यास्तीति अदृष्टवाननङ्ग इति यावत् यो मन्मथः । स गामी । गच्छतीति गामी । लीलानृत्यच्चतुरवनिताभ्रूलताप्रेक्षणानि । लीलया क्रीडया नृत्यन्तश्चतुरवनितानां प्रौढकान्तानां भ्रूलतास्ताभिर्युक्तानि प्रेक्षणानि । अत्र द्वितीया विभक्तिः । गामिपदयोगात् "ग(मिका)-म्यादीनामुपसंख्यानम्" इति वक्तव्यबलात् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—बलिना सार्धं स्पर्धमानस्य कस्य क्षेमो भवति । हे त्रिनयन! त्वत्कोपाद्यो मन्मथो भवच्चक्षुषा वञ्चितोऽभूत् । प्रेम्णा दष्टेऽधरकिसलये लीलानृत्यच्चतुरवनिताभ्रूलताप्रेक्षणानि यो गामी सोऽदृष्ट-वानिति विद्म इति शेषः ।

अत्र पूर्वार्धे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उत्तरार्धे श्लेषालङ्कारः । अनयोः संसृष्टिः । अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तृतीय-नयनतिरस्कारात् कान्ताकटाक्षशरणागतिरूपवस्तुध्वननात् । अनेन ध्वनिना काव्यलिङ्गध्वनिरुपमानध्वनिश्च । नयनतिरस्कृतस्य नयनान्तरमेव सेव्यम् । यथा राजतिरस्कृतस्य राजान्तरम् विद्वत्तिरस्कृतस्य विद्वदन्तरमित्यादि । एवमनयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशेन सङ्कर इत्यलमतिविस्तरेण ॥ १७ ॥

ये दारिद्र्योपहतवपुषो ये च दौर्भाग्य[1]दग्धा
 ये वा शत्रुव्यसनविकला ये च मौर्ख्योपतप्ताः ।
ये वा कैश्चि[2]त्त्रिनयन दृढं [3]पीडिता दुःखशोकै-
 स्तेषामेकस्त्वमसि शरणं तर्षितानामिवाम्भः ॥ १८ ॥

ये दारिद्र्योपहतवपुष इति । ये जनाः । दारिद्र्योपहतवपुषः । दारिद्र्येण दौर्गत्येनोपहतानि जीर्णानि वपूंषि येषां ते । ये च जना दौर्भाग्यतप्ताः [दग्धाः] । दौर्भाग्येणापकर्त्रा तप्ताः [दग्धाः] पीडिता इत्यर्थः । ये जनाः । शत्रुव्यसनविकलाः । शत्रुभिर्व्यसनं दुःखं

[1] घ, ङ. तप्ता । [2] क. त्रिणयन ।
[3] ग. दुःखिता ।

तेन विकला विगतौजसः । ये च जनाः मौर्ख्योपतप्ताः । मौर्ख्येणाज्ञानेनोपतप्ताः । जडा इत्यर्थः । ये वा जनाः । कैश्चित् । हे त्रिनयन ! दृढमत्यन्तम् । दुःखशोकैः । दुःखेन त्रिविधेन जाताः शोका आधयस्तैः । तेषां जनानाम् । एकस्त्वमेव नान्यः । आसि । शरणं रक्षिता । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । तर्षितानां पिपासूनाम् । इव । अम्भः जलम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे त्रिनयन ! ये दारिद्र्योपहतवपुषो ये च दौर्भाग्यतप्ता[दग्धा] ये वा शत्रुव्यसनविकला ये च मौर्ख्योपतप्ता ये वा कैश्चिद्दुःखशोकैर्दृढं पीडितास्तेषां तर्षितानामम्भ इव त्वं [एकः] शरणमसि ।

अत्रोपमालङ्कारो व्यतिरेकालङ्कारश्च । तर्षितानामम्भ एव शरणं नान्यच्छाकाहारादिकम् । एवं दरिद्रादीनां भवानेव शरणं नान्यद्देवतान्तरमिति(व्यतिरेकः)[उपमा] । अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनिः । व्यतिरेकेण परमेश्वरस्य सर्वदेवता[रूपत्व]रूपवस्तुध्वननात् । तथाहि—दारिद्र्यादिदोषाणां मध्ये एकैकस्यैव दोषस्य निवर्तकत्वमेकैकस्यैव देवस्य । यथा—दारिद्र्यदोषनिवर्तकत्वं हुताशनस्यैव । व्याधिदोषनिवर्तकत्वं भास्करस्यैव । 'आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात्' इत्यादिस्मृतिभ्यः । सदाशिवस्य [तु] दारिद्र्यादिसकलदोषनिवर्तकत्व(रूपवस्तुनो)[मिति] (ध्वननात्) व्यतिरेकः ॥ १८ ॥

श्लाघ्यं जन्म श्रुतिपरिणतिः सत्क्रियायां प्रवृत्तिः
प्रौढिः शास्त्रे ललितमधुरा संस्कृता भारती च ।
स्फीता लक्ष्मीर्वपुरतिदृढं चन्द्ररेखाङ्कमौले
युष्मत्सेवापदविरहितं सर्वमेतत्पलालम् ॥ १९ ॥

श्लाघ्यमिति । श्लाघ्यं श्लाघनीयम् । जन्म ब्राह्मणजन्मेत्यर्थः । श्रुतिपरिणतिः । श्रुतिषु वेदेषु परिणतिरत्यन्तोऽभ्यासः । सत्क्रियायां यज्ञादिकर्मणि प्रवृत्तिरनुष्ठानम् । प्रौढिः प्रौढता । [शास्त्रे] मीमांसायाम् । ललितमधुरा । ललिता चासौ मधुरा चेति विग्रहः ।

शीतोष्णवत्समासः । ललितपदेन गुणालङ्कारानुग्रहमाह । मधुरपदेन रसौचित्यमाह । संस्कृता व्याकरणेन शिक्षिता । भारती च वाणी च । स्फीता प्रभूना । लक्ष्मीः सम्पत् । वपुः शरीरम् । अतिदृढं नीरोगम् । हे चन्द्ररेखाङ्कमौले! युष्मत्सेवापदविरहितं । युष्माकं सेवा युष्मत्सेवा । युष्मत्पदं पूजायाम् । सेवायाः पदं स्थानमुद्योगो वा । तेन विरहितम् । सर्वमेतत् । पलालं बुसं निष्फलमित्यर्थः । यथान्वयमेतत् ।

अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिः । 'सर्वमेतत्पलालं' इति वस्तुना ईश्वर भक्तिं विना यद्यत्कृतं तत्सर्वं विगुणं भवतीति वस्तुध्वनेः ॥ १९ ॥

[1]त्वत्पूजायां कुसुमहरणे[2]धावतः पादयुग्मं
यत्पाषाण[3]व्रजपरिकरोद्दीर्णरेखाङ्कमासीत् ।
तत्त[4]स्यैवं तदनुचरतो रुद्रलोकं गतस्य
ब्रह्मादीनां [5]मुकुटकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ २० ॥

त्वत्पूजायामिति । त्वत्पूजायां तव पूजायामित्यर्थः । कुसुमहरणे कुसुमशब्दः पूजासाधनोपलक्षणार्थः । धावतः पूजापारवश्याच्छीघ्रं गच्छतः । पादयुग्मं चरणयुग्मम् । यत् पाषाणव्रजपरिकरोद्दीर्णरेखाङ्कम् । पाषाणानां व्रजः समूहस्तत्र परिकरः शिल्पपाषाणसमूहस्तेनोद्दीर्णों घर्षणेन प्रकाशिता रेखास्ता एवाङ्कश्चिह्नं यस्य तत् । आसीत् । तत्पदम् । तस्य भक्तस्यैवं एवं प्रकारेणावस्थितं । रेखाङ्कमित्यर्थः । तदनु [तस्य] देहत्यागानन्तरं । चरतो रुद्रलोकं कैलासं गतस्य । ब्रह्मादीनां देवानां मुकुटकिरणश्रेणयः किरीटमाणिक्यकिरणपङ्क्तयः । शोणयन्ति शोणवत्कुर्वन्ति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । 'विण्मतोर्लुक्' इति लुक् । यद्वा शोणं कुर्वन्तीति शोणयन्ति । 'गुणवचना मतुबर्था' इत्याह कैयटः ।

---

[1] ग. यत्पूजायां । [2] ग. नापतत् ।
[3] घ. व्रजपरिकरोत्तीर्णरक्ताक्तमासीत् ।
च. व्रणपरिकरोत्कीर्णरक्तान्तमासीत् ॥
[4] ग. स्यैव त्वदनुभवतां । [5] ख. ग, घ, ङ, च, मकुट ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हर! त्वत्पूजायां कुसुमहरणे धावतो यस्य यत्पादयुग्मं पाषाणव्रजपरिकरोद्दीर्णरेखाङ्कमासीदेवं तत्पदं तदनु रुद्रलोकं गतस्य चरतस्तस्य ब्रह्मादीनां मुकुटकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ।

अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिः । शिवपूजानिरतो भक्तः ब्रह्मादीनामपि नमस्कार्य इति वस्तुध्वननात् ॥ २० ॥

येषां युष्मत्प्रतिकृतिगृहं लिम्पतां [1]पाणयो ये
त्वद्भक्तानां सलिल[2]लुलितैर्गोमयैः सम्प्रलिप्ताः ।
तेषामीश त्रिदशनगरीनायकत्वं गतानां
ते लिप्यन्ते मृगमदरसैः [3]खेचरीणां कुचेषु ॥ २१ ॥

येषामिति । येषां भक्तानाम् । युष्मत्प्रतिकृतिगृहं शिवालय-वीरभद्रालयादिकम् । लिम्पतामुपलिम्पताम् । पाणयो हस्ताः । ये । त्वद्भक्तानां त्वत्सेवकानाम् । सलिललुलितैर्जलमिलितैः । गोमयैर्गोपुरीषैः । सम्प्रलिप्ताः । तेषां भक्तानाम् । हे ईश! त्रिदशनगरीनायकत्वं स्वर्गाधि-पत्यम् । गतानां प्राप्तानाम् । ते हस्ताः । लिप्यन्तेऽनुलिप्यन्ते । मृगमदरसैः कस्तूरिकाद्रवैः खेचरीणां खेचराङ्गनानाम् । कुचेषु स्तनेषु स्थितैः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे ईश! युष्मत्प्रतिकृतिगृहं लिम्पतां येषां ये पाणयः सलिललुलितैर्गोमयैः सम्प्रलिप्ताः, त्रिदशनगरीनायकत्वं गतानां तेषां त्वद्भक्तानां ते खेचरीणां कुचेषु मृगमदरसैर्लिप्यन्ते ।

अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिः । ईश्वरपूजाव्यतिरेकेण स्वर्गसाधनं किमपि नास्तीति वस्तुनो ध्वननात् ॥ २१ ॥

[4]यस्ते कृत्वा स्नपनममृतैः पञ्चभिश्चन्द्रमौले
[5]पश्चात्कैश्चित्कुसुमनिकरैर्मूर्ध्नि बध्नाति मालाम् ।
तस्यावश्यं सकलभुवनैकाधिपत्याभिषिक्ते
बध्नन्त्यन्ये शिरसि परमैश्वर्यसाम्राज्यपट्टम् ॥ २२ ॥

[1] ग. प्राङ्गणे यः । [2] ग. लुलिते गोमये ।
[3] ग. किन्नरीणां । [4] च. पुस्तकेऽयं २३ श्लोकः ।
[5] ग. कैश्चित्पूजाकुसुमनिकरैः ।

यस्त इति। यो भक्तः। ते तव। कृत्वा। स्नपनमभिषेकम्। अमृतैः पञ्चभिर्दधिक्षीराज्यक्षौद्रेक्षुरसैरित्यर्थः। हे चन्द्रमौले! पश्चात्स्नपनात्। कैश्चित्करवीरादिभिः। कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः। मूर्ध्नि मस्तके। बध्नाति। मालां स्रजम्। तस्य भक्तस्य। अवश्यं नित्यम्। सकलभुवनैकाधिपत्याभिषिक्ते त्रिभुवनसाम्राज्ये। बध्नन्ति। अन्ये त्वदन्ये ब्रह्मादयः। शिरसि मूर्धनि। परमैश्वर्यसाम्राज्यपट्टं परमैश्वर्यसाम्राज्य चिह्नरूपं पट्टं स्वर्णपट्टिकाम्।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे चन्द्रमौले! यो भक्तस्ते शिरसि पञ्चभिरमृतैः स्नपनं कृत्वा पश्चात्कैश्चित्कुसुमनिकरैः रचितां मालां मूर्ध्नि बध्नाति। अन्ये तस्य सकलभुवनैकाधिपत्याभिषिक्ते शिरसि परमैश्वर्यसाम्राज्यपट्टं बध्नन्ति ॥

अत्र न्यूनाधिकविनिमयनिबन्धनः परिवृत्तिरलङ्कारः। न्यूनाधिकाभ्यां न्यूनाधिकयोर्विनिमयः परिवृत्तिः। अयमर्थः—न्यूनाधिकयोर्विनिमयः अधिकन्यूनयोर्विनिमय इति न्यूनमादायाधिकप्रदानम्, अधिकमादाय न्यूनप्रदानम्, न्यूनं दत्वा अधिकादानम्, अधिकं दत्वा न्यूनादानमिति चतुर्विधोऽयं परिवृत्यलङ्कारः। अत्र न्यूनं पञ्चामृतकुसुमादिकं दत्वाधिकं त्रैलोक्याधिपत्यमादत्तमिति न्यूनेनाधिकपरिवृत्तिः। पर्यायमिति लक्षणम्।

अयमर्थः—समयोर्विषमयोरिति चतुर्विधोऽयमलङ्कारः। अत्र समपर्यायः। आदौ परमेश्वरशिरसि प्रवर्तमाना पञ्चामृतस्नपनपुष्पमालारचनात्मिका पश्चात्पर्यायेण स्वशिरसि अभिषेकजलसुवर्णपट्टात्मिका भवत्येकरूपामृतमाल्ययोः समयोरेव पर्याय इति द्वयम्। यद्वा—अतिशयोक्तिरलङ्कारः। पञ्चामृतस्नपनमाल्याभिषेकपट्टबन्धानां भेदे सत्यभेदकथनात् [भेदेऽपि] अभेदनिबन्धना अतिशयोक्तिः। त्रयाणामलङ्काराणामेकस्य प्राधान्येऽपरस्य गुणभावे विनिगमकप्रमाणाभावात्सन्देहसङ्करः ॥ २२ ॥

[1]एतच्चित्रं क्वचिदपि मया नैव दृष्टं श्रुतं वा
तद्विस्पष्टं कथय किमिदं नाथ कौतूहलं मे ।
यत्ते भक्त्या [2]हर चरणयोरर्पितं पुष्पमेकं
सद्यस्सूते फलमभिमतं कोटिशः कामरूपम् ॥ २३ ॥

एतच्चित्रमिति । एतद्वक्ष्यमाणं चित्रमद्भुतम् । क्वचिदपि देशे काले च । मया हलायुधेन । नैव दृष्टं श्रुतं वा । तदद्भुतकरं वस्तु । विस्पष्टं निःसन्देहं कथय वद । अद्भुतं वस्तु पृच्छति— किमिदमिति । हे नाथ! कौतूहलम् । मे मम । यत् पुष्पम् । ते तव । भक्त्या । हे हर! चरणयोः पादयोरर्पितं पूजितम् । पुष्पं कुसुममेकम् । सद्यस्तदानीम् । सूते जनयति । फलमभिमतमभीष्टम् । कोटिशः कोटिसंख्याक्रम् । कामरूपं मनोरथाभ्यस्तम् ।

अत्राभिमतपदेन साध्यप्राप्तिरुक्ता । कामरूपपदेन साध्यानामनन्तानां मनोरथविजृम्भितानामसाध्यानामपि प्राप्तिरुक्ता । यद्यपि कामरूपपदेनैवाभिमतप्राप्तिरुक्तैव । तथापि अभिमतप्राप्तिः स्वतःसिद्धा । मनोरथप्राप्तिस्तु साध्येति नानयोः पौनरुक्त्यम् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे नाथ! एतच्चित्रम् क्वचिदपि मया नैव दृष्टं श्रुतं वा । तद्विस्पष्टं कथय । किमिदं? कौतूहलं मे । हे हर! यदेकं पुष्पं भक्त्या ते चरणयोरर्पितं सद्यः कामरूपमभिमतं फलं सूते ।

अत्र विरोधोऽलङ्कारः । वृन्ताच्च्युतस्य पुष्पस्य फलजनकत्वं विरोधः । ईश्वरपादार्पणमहिम्ना विरोधपरिहारः । अत एव विरोधस्याभासत्वम् । 'विरोधाभासो विरोध' इति लक्षणम् । एकं पुष्पमनेकं फलं जनयतीति विरोधः । सद्य एव फलं जनयतीति विरोधः । पुष्पानुरूपं फलं विहाय वाञ्छानुरूपेण फलतीति विरोधः । मनोरथानुसारेण फलतीति विरोधः । तत्रापि कोटिश इति विरोधः । विरोधस्याभासत्वमुक्तं प्राक् ।

---

[1] च. पुस्तकेऽयं २२ श्लोकः । [2] ग. कर ।

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । विरोधालङ्कारेणातिशयोक्त्यलङ्कारस्य ध्वननात् । फलं सूत इत्यनेन चूतादिफलस्वर्गादिफलयोरभेदेनाध्यवसानात् । चूतादिकं पुष्पं चूतादिकमेव फलं सूते । ईश्वरपादार्पितं चूतादिकं पुष्पं स्वर्गादिकमेव फलं प्रसूते । उभयोः फलशब्देनोपादानात्कोऽप्यतिशयः कविसंरम्भविश्रान्तिगोचरः प्रतीयत इत्यत्रातिशयोक्तिरेव ध्वन्यत इत्यास्तां तावत् ।

[1]यस्ते भक्त्या वरद चरणद्वन्द्वमुद्दिश्य दद्या-
देकं नीलोत्पलदलमपि त्वत्प्रसादेन नूनम् ।
तत्प्रत्यङ्गं [2]निपतति पुनर्धृष्टतालोलतारै-
र्दिव्यस्त्रीणां कुवलयदलश्रेणिदीर्घैः कटाक्षैः ॥ २४ ॥

यस्त इति । यो भक्तः । ते तव । भक्त्या । हे वरद ! चरणद्वन्द्वं पादयुगलम् । उद्दिश्य । दद्यात् । एकं नीलोत्पलदलमपि । अपिशब्दोऽल्पस्य बहूकरणे । त्वत्प्रसादेन । नूनं ध्रुवम् । तत् नीलोत्पलदलं । प्रत्यङ्गं प्रतिप्रतीकं । निपतति प्राप्नोति । पुनर्भूयः । धृष्टतालोलतारैः । धृष्टता वैयात्यं निर्लज्जता तया लोला तारा कनीनिका येषां ते । तैः । सुरतेषु निर्लज्जत्वं स्त्रीणां युक्तभावः । दिव्यस्त्रीणामप्सरसाम् । कुवलयदलश्रेणिदीर्घैः । कुवलयदलश्रेणिवद्दीर्घैः । अविच्छिन्नैः कटाक्षैरपाङ्गैः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे वरद! यो भक्तस्ते चरणद्वन्दमुद्दिश्यैकं नीलोत्पलदलमपि दद्यात् । दिव्यस्त्रीणां कुवलयदलश्रेणिदीर्घधृष्टतालोलतारैः कटाक्षैः पुनस्तस्य प्रत्यङ्गं तत् निपतति ॥

अत्र वैयधिकरण्येन परिणामालङ्कारः । कटाक्षरूपेण नीलोत्पलस्य परिणमनात् । कटाक्षैरिति तृतीयाविभक्त्या वैयधिकरण्यम् । आरोप्यमाणस्य आरोप[विषयात्मना स्थितौ] परिणामः । अयमेव भेदो रूपकात्परिणामस्य । रूपके आरोप्यमाणस्योपरञ्जकत्वं परिणामे (विषयत्वमिति) [आरोपविषयस्येति] । उभयोर्वैपरीत्यादेव भेदः । प्रकृतोपयोगसद्भावा-[सद्भावा]भ्यामिति आलङ्कारिकरहस्यम् । किं च पर्यायालङ्कारः प्रागुक्तः ।

---

[1] ग. यस्त्वा । [2] ग. निरवधिपुनर्दिष्टमालोकितानां ।

परिवृत्यलङ्कारश्च प्रागुक्त एव । सदाशिव एकं नीलोत्पलं गृहीत्वा कटाक्षनीलोत्पलान्यनेकानि (दत्तवानिति) [ददातीति] परिवृत्तिः । नीलोत्पलदलं शिवचरणयोरर्पितं पर्यायेण कटाक्षात्मना सन्निपततीति पर्यायालङ्कारः । एवमेषां सन्देहःसङ्करः । अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनिः । परमेश्वरपूजया किं न लभ्यत इति वस्तुप्रतीतेरित्यलमतिविस्तरेण ॥ २४ ॥

कृत्वा मालां घनपरिमलोद्गारिधाराकदम्बै-
र्यस्ते कण्ठाभरणपदवीं प्रापयेन्नीलकण्ठ! ।
दिव्यस्त्रीणां विपुलपुलकैर्बाहुभिः कण्ठलग्नैः
तस्यापि त्वं वितरसि चिरं निर्भराश्लेष[1]सौख्यम् ॥ २५ ॥

कृत्वेति । कृत्वा निर्माय । मालां मालिकाम् । घनपरिमलोद्गारिधाराकदम्बैः घनपरिमलोद्गारिभिः अतिशयितजनमनोहरगन्धवद्भिः धाराकदम्बैः धाराख्यैः कदम्बैः । कदम्बो द्विविधः—धाराकदम्बो धूलीकदम्बश्चेति । [यो]वसन्ते पुष्प्यति स धूलीकदम्बः । यस्तु वर्षासु पुष्प्यति स धाराकदम्ब इति व्यवहारः । यो भक्तः । ते तव । कण्ठाभरणपदवीं कण्ठाभरणस्य पदवीं स्थानम् । कण्ठाभरणतामित्यर्थः । प्रापयेन्नियेत् । हे नीलकण्ठ! दिव्यस्त्रीणामप्सरसाम् । विपुलपुलकैरुपलक्षितैः । यद्वा विपुलः पुलको रोमाञ्चो येषां ते । तैः । बाहुभिः कण्ठलग्नैः । तस्यापि भक्तस्यापि । त्वं वितरसि ददासि । चिरं बहुकालम् । निर्भराश्लेषसौख्यं निर्भरोऽत्युत्कटः प्रेमातिभारः । स चासावाश्लेषश्च । तस्य सौख्यमानन्दम् ॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे नीलकण्ठ! यो भक्तः घनपरिमलोद्गारिधाराकदम्बैर्मालां कृत्वा ते कण्ठाभरणपदवीं प्रापयेत्तस्यापि त्वं दिव्यस्त्रीणां कण्ठलग्नैर्विपुलपुलकैर्बाहुभिश्चिरं निर्भराश्लेषसौख्यं वितरसि ॥

अत्र परिवृत्त्यलङ्कारः । कदम्बमालाश्लेषसौख्ययोर्विनिमयात्परिवृत्तिः । भुजवलयकदम्बमालयोः कण्ठपरिव्याणसादृश्यादुपमालङ्कारः । भुजवलयस्य कदम्बमालातुल्यतया कण्ठपरिव्याणेऽनुप्राणनात् । अनयोरनुप्राण्यानुप्राणकभावः सम्बन्धः । उपमालङ्कारपरिवृत्त्योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

[1] घ. कण्ठम् ।

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलालङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । परिवृत्त्यलङ्कारेण आनुरूप्यनिबन्धनचित्रालङ्काराध्वननात् । कदम्बमुकुलग्रथितमालिकारूपकण्ठाभरणं गृहीत्वा तदनुरूपं पुलकाङ्कुराञ्चितबाहुवल्लीवलयरूपकण्ठाभरणदानध्वननादित्यलमतिविस्तरेण ॥ २९ ॥

[1]कृत्वा पूजां तव चरणयोरादरादष्टमूर्ते
यः साष्टाङ्गं प्रणमति महीपृष्ठपीठे लुठित्वा ।
प्रत्यासन्नं क्षितिपति[2]पदं प्रीतिबद्धानुरागं
तस्योत्सङ्गे लुठति धरणी रेणुचक्रच्छलेन ॥ २६ ॥

कृत्वा पूजामिति । कृत्वा निर्वर्त्य । पूजामाराधनम् । तव भवतः । चरणयोः पादयोः । आदराद्भक्त्यतिशयात् । **अष्टमूर्ते** हे सदाशिव! । यो भक्तः । साष्टाङ्गमष्टभिरङ्गैः सह वर्तत इति साष्टाङ्गम् । क्रियाविशेषणमेतत् । अष्टाङ्गानि—भुजद्वन्द्वं पादद्वन्द्वं वक्षस्थलं ललाटं कपालद्वयं चेति । प्रणमति । महीपृष्ठपीठे लुठित्वा । महीपृष्ठमेव पीठभूतमित्यर्थः । लुठित्वा वलनं कृत्वा । साष्टाङ्गप्रणामो वलनपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यासन्नमत्यन्तनिकटम् । करस्थितमिति यावत् । क्षितिपतिपदं साम्राज्यम् । प्रीतिबद्धानुरागम् । प्रीतिः प्रेम तया बद्धोऽनुबद्धोऽनुरागोऽनुरक्तिर्यस्मिन्कर्मणि तत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तस्य भक्तस्य । उत्सङ्गे ऊरुस्थले । लुठति परिवर्तते । धरणी क्षोणिः रेणुचक्रच्छलेन पांसुसमूहव्याजेन ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे अष्टमूर्ते! यो भक्त आदरात्तव चरणयोः पूजां कृत्वा महीपृष्ठपीठे लुठित्वा साष्टाङ्गं प्रणमति तस्य क्षितिपतिपदं प्रत्यासन्नम् । तस्योत्सङ्गे रेणुचक्रच्छलेन धरणी लुठति ॥

अत्रापह्नवोऽलङ्कारः । दण्डवत्प्रणामसमये भूरेणुदिग्धाङ्गो भवति । स च भूरेणुर्न भवति अपि तु धरणीचक्रमित्यपह्नवात् । दण्डप्रणामसमये भूरेणुः दण्डप्रणामजनितसुकृतपरिपाकवशात् क्षितिरूपेण परिणमतीति प्रतीतेः परिणामालङ्कारः । उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः स्पष्टः ॥ २६ ॥

---

[1] च. दृष्ट्वा । [2] ग. पदप्राप्ति ।

त्वामुद्दिश्य [1]त्रिनयन जनो यः प्रदीपं ददाति
ज्योतिर्ज्वालादलिततिमिरं द्योतितान्तर्निकेतम् ।
तस्मै मायारजनिविलसद्गाढमोहान्धकार-
च्छेदप्रौढं त्वमपि दिशसि ज्ञानमात्मप्रकाशम् ॥ २७ ॥

त्वामुद्दिश्येति । त्वां भवन्तम् । उद्दिश्य । हे त्रिनयन ! जनः भक्तः । यः । प्रदीपं ददाति । ज्योतिर्ज्वालादलिततिमिरम् । [ज्योतिषां] ज्वालाभिर्दलितं भिन्नं तिमिरमन्धकारं येन तत् द्योतितान्तर्निकेतम् । द्योतितं प्रकाशितं अन्तर्निकेतं निकेताभ्यन्तरमित्यर्थः । तस्मै भक्ताय । मायारजनिविलसद्गाढमोहान्धकारच्छेदप्रौढम् । माया अविद्या, अज्ञानं तिमिरं तम इति पर्यायाः । रजनिः "[2]कृदिकारादक्तिना वा ङीष्' इति ङीष्विकल्पः । तत्र विलसन् गाढो निबिडो मोहः पुत्रमित्राद्येषणा स एवान्धकारो ध्वान्तस्तस्य भेदो विभेदनमुन्मूलनमिति यावत् । तत्र प्रौढं प्रगल्भम् । त्वमपि दिशसि ददासि । ज्ञानं विज्ञानम् । आत्मप्रकाशम् । आत्मा स्वरूपं प्रकाशो यस्य तत् । आत्मप्रकाशं तुरीयमित्यर्थः । यद्वा आत्मा प्रकाश्यते येनेत्यात्मप्रकाशम् ॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे त्रिनयन! यो जनः त्वामुद्दिश्य ज्योतिर्ज्वालादलिततिमिरं द्योतितान्तर्निकेतं प्रदीपं ददाति त्वमपि तस्मै भक्ताय मायारजनिविलसद्गाढमोहान्धकारच्छेदप्रौढमात्मप्रकाशं ज्ञानं दिशसि ॥

अत्र परिवृत्तिरलङ्कारः । भक्तसकाशाद्दीपमादाय ज्ञानदीपप्रदानप्रतीतेः । 'समन्यूनाभ्यां विनिमयः परिवृत्तिः' इति लक्षणम् । विनिमयः परिवृत्तिः इत्येतावदेव लक्षणम् । समन्यूनाभ्यामिति भागप्रदर्शनपरम् । समेन न्यूनपरिवृत्तिः समेनाधिकपरिवृत्तिः, अधिकेन समपरिवृत्तिः, अधिकेन न्यूनपरिवृत्तिः इति चतुर्विधः परिवृत्त्यलङ्कार इत्यर्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । परिवृत्त्यलङ्कारेणातिशयोक्तिध्वननात् । दीपविज्ञानयोरभेदाध्यवसायेनैक्यप्रतीतेः । यद्वा परिणामालङ्कारध्वनिः । प्रदीपः ज्ञानदीपरूपेण परिणत इति प्रतीतेः । एवमनयोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशेन सङ्करश्च ॥ २७ ॥

---

[1] क. त्रिणयन ।   [2] अर्थतोऽनुवादोऽयम् ।

चित्रैर्मालारचितकुसुमैर्धूर्जटे पूजयित्वा
यःस्तौति त्वां जयजय महादेव [1]देवेति वाचा ।
सोऽप्यारोहन् हर तव [2]पुरं मौलिबद्धाञ्जलीनां
शक्रादीनां स्तुतिविषयतां त्वत्प्रसादात्प्रयाति ॥ २८ ॥

चित्रैरिति । चित्रैर्विचित्रैः । मालारचितकुसुमैः । मालाकारेण रचितैर्ग्रथितैः । कुसुमैः पुष्पैः । हे धूर्जटे! शम्भो! पूजयित्वा । यो भक्तः । स्तौति प्रस्तौति । त्वां भवन्तम् । जयजय महादेव देवेति । जयजयेत्यनुकरणम् । अव्ययमित्याहुः । यद्वा मध्यमपुरुषः । महादेव देवेत्यप्यनुकरणमव्ययमित्याहुः । सम्बुद्धिर्वा । वाचा वाक्यसन्दर्भेण । सोऽपि भक्तोऽपि । आरोहन् आरूढः सन् । हे हर! तव पुरं कैलासम् । मौलिबद्धाञ्जलीनाम् । मौलिषु बद्धा अञ्जलयो येषां तेषाम् । शक्रादीनां स्तुतिविषयतां त्वत्प्रसादात्प्रयाति ॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे धूर्जटे! यो भक्तश्चित्रैर्मालारचितकुसुमैस्त्वां पूजयित्वा जयजय महादेव देवेति वाचा स्तौति । हे हर! सोऽपि तव पुरमारोहन् मौलिबद्धाञ्जलीनां शक्रादीनां स्तुतिविषयतां त्वत्प्रसादात्प्रयाति ।

अत्र पर्यायोऽलङ्कारः । शिवपूजापर[फल]स्थेयत्तया वक्तुमशक्यत्वमिति वस्तुध्वननादलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २८ ॥

शिवपूजायाः फलातिशयं निरूप्येदानीं सदाशिवं प्रस्तौति—**भस्मस्नानमिति**—

भस्मस्नानं वपुषि [3]शिरसा [4]स्वर्धुनीवारिभारं
शान्तां मूर्तिं कलयसि करे कार्मुकं युक्तमेतत् ।
अप्यन्येषां कतिपदपुरस्वामिनां चित्रभूता-
श्चेष्टा दृष्टा त्रिभुवन[5]पतेः किं महेशस्य न स्युः ॥ २९ ॥

---

[1] क. देवेशवाचा ङ. देवशब्दैकवाचा । [2] ङ. पुरीं ।
[3] ग. ङ. शिरसि । [4] ग. स्वर्नदीवारिपूरं ।
[5] ग, ङ, च. पते ।

भस्मस्नानं विभूतिस्नानम् । वपुषि शरीरे । शिरसा मूर्ध्ना । स्वर्धुनीवारिभारं स्वर्नदीजलल्हरीम् । शान्तां शान्तिप्रधानाम् । मूर्तिं स्वरूपम् । कलयसि दर्शयसि । भस्मस्नानं कृत्वा योगीश्वराः शिरसि पञ्चमहाभूतानां मध्ये एकं भूतं धारयन्ति । केचन शिरस्यग्निं धारयन्ति । केचन शून्यकटाहम् । केचन शिलां च । केचन भस्त्रिकामिति । एवं सदाशिवोऽपि जलं शिरसि धृतवानिति भावः । करे हस्ते । कार्मुकमजगवम् । एतत्सर्वं युक्तम् । युज्यत एव । अत्र कार्मुकधारणं शान्तरसस्य न विरोधि । अपि तु युक्ततरम् । तदेव समर्थयति— अप्यन्येषामिति । अपिशब्दः शङ्काच्छेदे गर्हायां वा । अन्येषां सदाशिवव्यतिरिक्तानाम् । कतिपयपुरस्वामिनामल्पराज्याधिपानाम् । चित्रभूता आश्चर्यकराः । चेष्टा व्यापारान् । दृष्ट्वा । त्रिभुवनपते- स्त्रैलोक्याधिपतेः । किमपि । किमित्याक्षेप । महेशस्य सर्वेश्वरस्य । न स्युर्न भवन्ति । नेत्यत्र काकुः । स्युरिति प्राप्तकाले लिङ् । किं वा न प्राप्नोति । सर्वं युज्यत एवेत्यर्थः । सर्वेश्वरस्य नियम्या अपि विष्ण्वादयः सात्विकमन्याः सर्वदा चक्राद्यायुधानि बिभ्राणा दृश्यन्ते । सर्वनियन्ता सर्वेश्वरः केन नियम्यत इति भावः ।

अत्रेत्थं पदयोजना— हे सदाशिव! वपुषि भस्मस्नानं कलयसि । शिरसा स्वर्धुनीवारिभारं कलयसि । एवं शान्तां मूर्तिं कलयसि । करे कार्मुकमपि कलयसीत्येतद्युक्तम् । कतिपयपुरस्वामिनामन्येषामपि च चित्रभूताश्चेष्टा दृष्ट्वा त्रिभुवनपतेर्महेशस्य किं न स्युः ।

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शान्तरसविरुद्धकार्मुक- धारणस्य महेशपदेन समर्थनात् । अर्थापत्त्यलङ्कारश्च । कतिपयपुर- स्वामिनो विरुद्धचेष्टाः कुर्वन्ति । ते चेश्वरनियम्या अपि कुर्वन्त एव दृश्यन्ते । अनियम्यः सर्वेश्वरः किमुतेति कैमुत्यन्यायनिबन्धोऽर्थापत्त्यलङ्कारः। उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनिः । ईश्वराज्ञां विना तृणाग्रमपि न चलतीति स्मृतेरीश्वरनियम्यानां विष्ण्वादीनामपि विरुद्धधर्माचरणमीश्वरेच्छयैव । तादृशी चेश्वरेच्छा कीदृशीति न विज्ञा- यत इति वस्तुध्वननात् । २९ ॥

त्वामाराध्य त्रिदशपतयो भुञ्जते राज्यलक्ष्मीं
भिक्षाभुक् त्वं तदपि च महादेवशब्दैकवाच्यः ।
नैराशिष्यं वरद परमैश्वर्यकोटि[1] प्रतिष्ठं
[2] तच्चेदस्ति त्वयि कि[3] मपरैः फल्गुभिः [4] श्रीविलासैः ॥

॥ ३० ॥

त्वामाराध्येति । त्वां भवन्तम् । आराध्य सम्पूज्य । त्रिदशपतयोऽष्टदिक्पालाः । भुञ्जतेऽनुभवन्ति । राज्यलक्ष्मीं साम्राज्यश्रियम् । अत्र लक्ष्मीपदस्य स्त्रीलिङ्गतया सम्पदि लक्ष्मीरूपस्त्रीत्वमारोप्य भुञ्जत इति आत्मनेपदप्रयोगः । यथा रघुवंशे पञ्चदशसर्गे —

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ इति ।

अत्र पृथिव्याः स्त्रीत्वमारोप्यात्मनेपदप्रयोगः । एवमत्रापीत्यनुसन्धेयम् ।

त्वं भिक्षाभुक् भैक्षाशी । तदपि च तथापि । चकारः शङ्काच्छेदे । महादेवशब्दैकवाच्यः । महादेव इति शब्दो महादेवशब्दः । तस्य एक एव वाच्यः महादेवशब्दैकवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः । यद्वा एकश्चासौ वाच्यश्च एकवाच्यः । महादेवशब्देनैकवाच्यः [महादेवशब्दैकवाच्यः ।] 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति (महच्छब्देन) समासः । अतो[ऽत्र] पूज्यवाचको महच्छब्दः । न तु तारतम्यनिबन्धनवाची । [तेने]तरेषां देवत्व(त्वापादिते)म[भावत] इति हृद्गतोऽर्थः । नैराशिष्यं निस्पृहत्वम् । हे वरद! परमैश्वर्यकोटिप्रतिष्ठम् । परमैश्वर्यस्य कोटिं परां काष्ठामधितिष्ठति । अन्यथा परमैश्वर्यमेव व्याहन्यते । यस्तु परमेश्वरः स च निराशीरेवेति तात्पर्यम् । तच्चेदस्ति तन्नैराशिष्यं यद्यस्ति । असंशये संशयोक्तिः । 'यदि वेदाः प्रमाणम्' [इतिवत्] । त्वयि । किमाक्षेपे । अपरैरन्यैर्नैराशिष्यव्यतिरिक्तैः । फल्गुभिरतितुच्छैः । श्रीविलासैः सम्पद्भिः ।

---

[1] ग. प्रविष्टं ।   [2] ग. त्वं चेदास्ते ।
[3] क. मवशैः ।   [4] क. स्त्री ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे वरद! त्वामाराध्य त्रिदशपतयः राज्यलक्ष्मीं भुञ्जते। त्वं तु भिक्षाभुक्। तदपि त्वं तु महादेवशब्दैकवाच्यः। तथा हि—नैराश्यं परमैश्वर्यकोटिप्रतिष्ठं त्वयि तच्चेदस्ति अपरैः फल्गुभिः श्रीविलासैः किं प्रयोजनमिति।

[अत्र] पूर्वार्धे काव्यलिङ्गमलङ्कारः पूर्वोक्तः। उत्तरार्धेऽर्थान्तरन्यासः। अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनिः। महादेवशब्दैकवाच्यस्येन्द्रादीन्प्रत्यधिपतित्वध्वननात् ॥ ३० ॥

[1]अस्थि ग्रन्थिः पितृवनभवं भस्म भूषाङ्गरागः
प्रीतिः प्रेतै[2]स्तव सहचराः फेरवः कोऽत्र दोषः।
यस्यैश्वर्यं परमपदवीं प्राप्य विश्रान्तमुच्चै-
स्तस्य ग्रावा कनकमथवा सर्वमेत[3]त्समानम् ॥ ३१ ॥

अस्थि ग्रन्थिरिति। अस्थि कीकसानि। जात्येकवचनम्। ग्रन्थिर्माला। अस्थि मालिकेत्यर्थः। पितृवनभवम्। पितृवने श्मशाने भवतीति पितृवनभवम्। भस्म भसितम्। भूषाङ्गरागः। भूषारूपोऽङ्गरागोऽनुलेपः। प्रीतिरनुरक्तिः। प्रेतैः। तव भवतः। सहचराः सब्रह्मचारिणः। फेरवः श्रृगालाः। कोऽत्र दोषः। दोषो नास्तीत्यर्थः। यस्य परमेश्वरस्य। ऐश्वर्यं प्रभुत्वम्। परमपदवीं परमा च सा पदवी च परमपदवी ताम्। सर्वोन्नतस्थानम्। प्राप्य। [4]विश्रान्तं परमपदव्याः [इति शेषः]।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे सदाशिव! तव ग्रन्थिः अस्थि। भूषाङ्गरागः पितृवनभवं भस्म। प्रेतैः प्रीतिः। सहचराः फेरवः। अत्र को दोषः। यस्यैश्वर्यं परमपदवीं प्राप्य विश्रान्तं सदुच्चैर्भवति। तस्य ग्रावाथवा कनकं वा एतत्सर्वं समानमेव ॥

---

[1] अयमनन्तरश्चेति श्लोकद्वयं च पुस्तके नोपलभ्यते।
[2] ग. निज।   [3] ग. त्पलालम्।
[4] उच्चैरित्यादि श्लोकशेषस्यात्रार्थवर्णनं न दृश्यते।

एतदुक्तं भवति—लोके तावदैश्वर्यं तारतम्यनिबन्धनं मनुष्येश्वरो देवेश्वर इत्यादौ दृष्टम्। तत्तारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं भवितुमर्हति। कुवलामलकबिल्वादौ महत्तारतम्यमाकाशे विश्रान्तं दृष्टम्। बिल्वामलककुवलमरीचिसर्षपगताणुतारतम्यं परमाणौ विश्रान्तं दृष्टम्। एवमैश्वर्यतारतम्यं महादेव एव विश्रान्तमिति ईश्वरशब्दो महादेव एव पङ्कजादिवद्योगरूढः महेश्वरशब्दोऽपि ईश्वरशब्दसमानार्थ एव। 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति समासविधानान्महच्छब्दः पूजावचनो न तु तारतम्यनिबन्धन इत्यवगन्तव्यम्। अत एव(?)निघण्टुकाराः—'शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः। ईश्वरः शर्वः' इति ईश्वरमहेश्वरशब्दयोर्घटकलश[शब्द]वदेकार्थतामाहुः। अतश्च परमेश्वरस्य सतः पुरुषस्य काञ्चनलोष्ठयोरितर्यङ्मनुष्ययोर्विवेकमूल आदरो नास्तीति। अस्थि माला वा भवतु। भस्म वोपदेहो भवतु। प्रेताः सखायो भवन्तु। फेरवः सब्रह्मचारिणो भवन्तु। मुक्ताहारो वा भवतु। चन्दनानुलेपो वा भवतु। ब्रह्मादयः सखायो वा भवन्तु। इन्द्रादयोऽनुचरा वा भवन्तु। नात्र तारतम्यनिबन्धनश्चादरातिशय इति भावः।

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। अस्थिमालाधिरणस्यैश्वर्यविश्रान्तिहेतुना समर्थितत्वात्। अत्र काव्यलिङ्गेन सकलजगदाराध्यत्वेन अस्थिमालादिधारणवानपि महादेवो ब्रह्मादिभिर्नमस्कार्य इति वस्तुध्वननात्स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३१ ॥

उक्तमेवार्थं युक्त्यन्तरेण समर्थयति— **आवास** इति।

आवासस्ते पितृवनमही क्रीडनं यानमुक्षा
भिक्षापात्रं [1]हर नरशिरःखर्परं नैष दोषः।
[2]आगादीयस्त्रि[3]नयन! [4]भवत्यल्पसंस्थो हि लोके
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ ३२ ॥

---

[1] ग. द्रुहिणशिरसःकर्परं नैव दोषः।
[2] क, ख, ग. आराधीयः।
[3] क. त्रिणयन।
[4] ख. भवत्तुल्यसंस्थः।

आवासो निवासस्थानम् । ते तव । पितृवनमही श्मशानभूमिः । क्रीडनं क्रीडासाधनम् । यानं वाहनम् । उक्षा बलीवर्दः । भिक्षापात्रं भैक्षान्नाधारभूतं पात्रम् । हे हर! नरशिरःखर्परं । नरो ब्रह्मा । 'नरो नारायणो ब्रह्मा' इत्यभिधानात् । तस्य शिरःखर्परं कपालम् । नैष दोषः, नायमनुपपन्नः । आरादीयः समीपवर्ती । इदानींतन इति यावत् । हे त्रिनयन! भवति । अल्पा संस्था मतिविश्रान्तिर्यस्य सः । हिः प्रसिद्धौ । लोके भुवने । निस्त्रैगुण्ये त्रिगुणा एव त्रैगुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । त्रैगुण्यान्निष्क्रान्तस्तस्मिन् । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति (सौनागसूत्रात्) समासः । पथि मार्गे । विचरतां संचरतां त्रिगुणातीतानामित्यर्थः । को विधिरनुष्ठापकं शास्त्रम् । को निषेधः निषेधकं शास्त्रम् । अविद्यावद्विषयाणि शास्त्राणीति प्रवर्तकनिवर्तकशास्त्रद्वयमविद्यानिर्मुक्तस्य योगीश्वरस्य पुरतो[न]विलसतीति भावः ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे हर! ते आवासः पितृवनमही । ते क्रीडनं यानमुक्षा । ते भिक्षापात्रं नरशिरःखर्परम् । एष दोषो न । हे त्रिनयन! आरादीयो लोकेऽल्पसंस्थो हि । निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ ३२ ॥

पूर्वोक्तमेव युक्त्यन्तरेण समर्थयति—**प्रेतावास** इति ।

[1]प्रेतावासः शयनमशनं भैक्षमाशाश्च वासः
खट्वाङ्गं च ध्वजमुपहितं त्वस्थि नेपथ्यमङ्गे ।
यद्यप्येवं तदपि भगवन्नीश्वरत्यस्य नाम्नो
निःसामान्यस्त्वमसि विषयो नापरः कश्चिदस्ति ॥ ३३ ॥

प्रेतावासः प्रेतानां कङ्कटानामावासः श्मशानम् । शयनं शयनस्थानम् । अशनमन्नम् । भैक्षं भिक्षया प्राप्तं भैक्षम् । यद्वा भिक्षासमूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' [इत्यण्] । अथवा भिक्षैव भैक्षम् । आशाश्च दिशश्च । वासः वस्त्रम् । खट्वाङ्गं शूलप्रोतकपालम् ।

[1] च. पुस्तकेऽयं ३१ श्लोकः ।

एतच्च [महिम्नस्तवे] 'महोक्षः खट्वाङ्गम्' इत्यादौ (८ श्लो.) व्याख्यातम्। ध्वजं केतनम्। केतनवाची ध्वजशब्दो द्वयोर्वर्तते। उपहितं चिह्नितम्। तुशब्द उत्तरार्थः। अस्थि कीकसं नेपथ्यं भूषणम्। अङ्गोऽवयवेषु। यद्यप्येवमेतद्भवतु नामेत्यर्थः। तदपि तथापि। हे भगवन्! षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न। ईश्वरेत्यस्य नाम्नः ईश्वरेत्यनुकरणम्। [अस्य] नाम्नः शब्दस्य ईश्वरशब्दस्येत्यर्थः। निःसामान्यः सामान्यान्निर्गतो निःसामान्यः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः। त्वमसि। विषयो[वाच्यः] नापरः कश्चिदस्ति। भवद्व्यतिरिक्त अन्यो देव ईश्वरशब्दवाच्यो नास्तीत्यर्थः एतदुक्तं भवति—

ईश्वरशब्दः प्रभुमात्रसाधारणः ब्रह्मविष्णुपुरन्दरादिषु वर्तते। स्तावकत्वेन स्तुत्ये च वर्तते 'ईश्वरो [जनपदानाम्] इत्यादौ। अतश्च ईश्वरशब्दस्य सामान्यवाचिनो विशेषे पर्यवसानं वक्तव्यम्। सामान्यं विशेषान्तर्भावशीलमिति न्यायाद्विशेषरूपे त्वय्येव पर्यवस्यतीति ईश्वरशब्दवाच्यो भवानेवेत्यर्थः।

नन्वेवं सदाशिव ईश्वरशब्दस्य निःसामान्यवृत्तिर्नास्ति परमेश्वरमहेश्वरशब्दवाच्यत्वात्तस्य। अतश्च ईश्वरशब्द 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोरुत्पन्नत्वादैश्वर्यवन्मात्रवचनः। अन्यथा परमेश्वरो महेश्वर इति शब्दद्वयगतपरममहत्पदाभ्यां उत्कृष्ट ईश्वरत्व[ा]प्रतीतिः इति चेन्मैवम्। परममहच्छब्दयोरुत्कृष्टार्थप्रतिपादकत्वं नास्ति। अपि तु पूज्यत्वमात्रप्रतिपादकत्वम्। अत एव 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति समासविधानं युज्यते। अतश्च निघण्टुकारैरपि घटकलशवदीश्वरमहेश्वरशब्दयोः पर्यायतोक्तेत्युक्तं प्राक्। अतश्च निःसामान्यस्त्वमसि विषय इति युक्तमेतत् ॥

अत्रेत्थं पदयोजना—हे सदाशिव! ते शयनं प्रेतावासः। तेऽशनं भैक्षम्। वासश्चाशाः। ते ध्वजं च खट्वाङ्गम्। उपहितमङ्गे नेपथ्यं तु अस्थि। एवं यद्यपि तदपि हे भगवन्! ईश्वरेत्यस्य नाम्नः निःसामान्यो विषयस्त्वमसि। अपरः कश्चिन्नास्ति।

अयं भावः । सर्वेश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वान्नियम्यकोटिनिविष्टं हर्म्याद्यावासशाल्यन्नाद्य [शन] चीनाम्बरादि [वसन] रम्यपताकादिहारकेयूरादिभूषणादिकं नियम्येष्वेव भूष्यभूषणभावं सम्पादयति न तु नियन्तरि परमेश्वरे । तेषामपि भूषणानां नियम्यकोटिनिविष्टत्वान्नियन्तारं परमेश्वरं भूषयितुं तानि न शक्नुवन्तीति ॥

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रेतावासनिवासादीनामीश्वरशब्देन समर्थनात् । अत्र स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । काव्यलिङ्गालङ्कारेण परमेश्वरस्येच्छानुरूपव्यवहरणवस्तुव्यञ्जनात् ॥ ३३ ॥

(*To be continued.*)

HALĀYUDHASTAVA by HALAYUDHA
(with the Commentary of Decayāmātya)

Edited by
T CHANDRASEKHARAN, M A , L.T.
AND
V R KALYANASUNDARAM.

॥ श्रीः ॥

॥ हलायुधस्तोत्रम् ॥

ऊरेदेचयमन्त्रिकृतव्याख्यासमलङ्कृतम् ।

(Continued from page 38 Vol IX No II)

दारूद्याने द्विजवरवधूपप्लवो रेतसाग्नौ
होमः सन्ध्यानटनमिति ते चेष्टितं नैव दुष्टम् ।
मिथ्याज्ञानोपहतमनसा मार्गमुल्लङ्घ्य दूरं
ये निष्क्रान्तास्त्रिनयन न तान् लोकवादा स्पृशन्ति
॥ ३४ ॥

दारूद्यान इति । दारूद्याने दारुनामके उद्याने क्रीडावने । द्विजवरवधूपप्लव· द्विजवराणामृषीणा वध्व कलत्राणि । तासामुपप्लव पातिव्रत्यभङ्ग । कृत इति शेष । अत्र सदाशिवश्चन्द्रशेखरलीला धृत्वा मुनिवधूभि सार्धं चिक्रीडेति पौराणिकी कथानुसन्धेया । रेतसा चरमधातुना स्वकीयेन । कुमारस्वाम्युत्पादनार्थमित्यर्थ । अग्नौ वह्नौ होम प्रक्षेप । सन्ध्यानटनं सन्ध्याकाले नटन ताण्डवम् । इति ते तव चेष्टितं व्यवहार । नैव दुष्ट दोषावह न भवतीत्यर्थ ।

परदारगमन रेतसोऽग्नौ प्रक्षेपः सन्ध्याकाले नटन इत्येतत्सर्वं सकलश्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वाद्दोषावह भवद्विषये तु न भवतीत्यर्थ ।

मिथ्याज्ञानोपहतमनसा मिथ्याज्ञानेनाविद्यया उपहतमनसामुपप्लुतान्तः-करणाना ससारदशापन्नानामित्यर्थः । मार्गं पन्थान तदनुवृत्तिमिति यावत् । उलङ्घ्यातिक्रम्य । दूरमत्यन्तम् । ये जना निष्क्रान्ता निर्गता । हे त्रिनयन ! त्रीणि नयनानि नेत्राणि यस्य स त्रिनयनः । तस्य सम्बुद्धि । क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभाव ।

यद्वा त्रिभिर्नयनैर्मार्गैर्धर्मार्थकामरूपै॰ पुरुषान्प्रवर्तयतीति त्रिनयन । यद्वा त्रिभिर्वेदैर्लोकाननुष्ठापयतीति त्रिनयन तस्य सबुद्धि । न ताँल्लोकवादा लोकापवादा 'अतिक्रान्तनिषेधोऽयम्' इत्येवप्रकारा॰ स्पृशन्ति लगन्ति ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे त्रिनयन ! दारूद्याने द्विजवरवधूपप्लव कृतः । अग्नौ रेतसा होम॰ कृत॰ । सन्ध्यानटनमिति ते चेष्टित दुष्ट नैव । तथाहि—मिथ्याज्ञानोपहतमनसा मार्ग दूरमुल्लङ्घ्य ये निष्क्रान्तास्तान् लोकवादा न स्पृशन्ति हि ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास॰ । 'लोकातिक्रान्ताँल्लोकवादा न स्पृशन्ति' इति सामान्येन परदारगमनादिजनितदोषनिवारण-रूपविशेषसमर्थनात् । अत्रालङ्कारेण वस्तुध्वनि॰ । काव्यलिङ्गालङ्कारेण लोकातिक्रान्तस्य लोकान्त पातिससारदशापन्नधर्मोपहितत्वरूपवस्तुध्वननात्

॥ ३४ ॥

देवा सर्वे दधति वपुषा भूषणं हेमरत्नं
गुञ्जामात्र कनकमपि ते नास्ति [1]कर्णे करे वा ।
मार्गातीत स्फुरति सहजं यस्य सौन्दर्यमङ्गे
तस्याहार्येष्वितरजनवन्नादर स्याद्गुणेषु ॥ ३५ ॥

देवाः सर्व इति । देवा॰ सर्वे इन्द्रपुरोगमा । दधति बिभ्रति । वपुषा शरीरेण । भूषण कङ्कणादिक हेमरत्न सुवर्णमणिमयम् । गुञ्जामात्र गुञ्जा नाम द्रव्यपरिमाणविशेष । यथोक्त हेमाद्रौ—

'यव स्यात्सर्षपै षड्भिर्गुञ्जा तु स्यात्त्रिभिर्यवै ।
गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषक परिकीर्तित ॥' इति ॥

[1] च कण्ठे ।

कनकमपि सुवर्णमपि । ते तव । नास्ति । कर्णे श्रवणे । करे वा हस्ते वा । वाशब्द. कण्ठादीनामुपलक्षणार्थ । मार्गातीत लोक-सौन्दर्यप्रकारातीतमलौकिक सौन्दर्यमित्यर्थः । स्फुरति प्रकाशते । सहजं स्वभावसिद्धं यस्य जनस्य सौन्दर्यं लावण्यं, अङ्गे अवयवेषु तस्य जनस्याहार्येषु सम्पाद्येषु । इतरजनवत्प्राकृतजनस्येव न । आदर । स्याद्गुणेषु शोभावहेषु अप्रधानेष्विति यावत् ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे हर! सर्वे देवा हेमरत्नं भूषण वपुषा दधति । ते तु कर्णे वा करे वा गुञ्जामात्र कनकमपि नास्ति । हि यस्मात्कारणान्मार्गातीत सहज सौन्दर्यं यस्याङ्गे स्फुरति तस्य आहार्येषु गुणेष्वादरो न स्यात् ।

"सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्य
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मी तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम्" ॥ १, १८ ॥

इत्युक्तं शाकुन्तले । अतश्च स्वभावमनोज्ञमङ्ग भूषणान्तरं न सहते । प्रत्युत तद्भूषण तिरस्कारहेतुरेवेति स्वभावलावण्यवता महेश्वरेण सर्वं भूषण-जात तिरस्कृतमित्यर्थ । अत्र वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार । भूषणा-नादररूपवाक्यार्थस्य सर्वातिशायिसौन्दर्यरूपवाक्यार्थेन समर्थनात् ॥ ३५ ॥

त्व ब्रह्मादित्रिदश[1]गुरुभि पूजित स्वार्थहतो-
रित्याम्नायो न खलु भवता प्रार्थित कश्चिदन्य ।
इच्छामात्रात्स्वयमुपन यन्त्यग्रतो यस्य भावा-
स्तस्यापेक्षा कथमिह भवेदीश्वरस्येतरेषु ॥ ३६ ॥

त्वमिति । त्व भवान् । ब्रह्मादित्रिदशगुरुभिर्ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मविष्णुमहेन्द्र-प्रभृतिभिः त्रिदशाना देवाना गुरुभि पूज्यै सर्वदेवनमस्कार्यैरित्यर्थ । पूजित आराधित । स्वार्थहेतो स्वेषामर्थ. प्रयोजन तद्धेतोस्तन्निमित्तम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामपीष्यते' इति वक्तव्यात् पचमी । इति ।

---

[1] ग पतिभि । च नमन्त्य ।

आम्नायो वेद । 'तेषामसुराणा तिस्र पुर आसन्' इत्यादि । न खलु । भवता त्वया । प्रार्थितो याचित । कश्चिदन्य देवतान्तरमित्यर्थ । इच्छामात्रात्स्मरणमात्रादित्यर्थ । स्वय प्रेरण विनेत्यर्थ । उपनयन्ति । अग्रत पुरत । यस्य परमेश्वरस्य । भावा वाञ्छितार्था । तस्येश्वरस्य । अपेक्षा वाञ्छा । कथ । इह लोके । भवेत् । ईश्वरस्याणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तस्य । इतरेष्वन्येषु सम्पाद्यपदार्थेष्वित्यर्थ ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे सदाशिव ! ब्रह्मादित्रिदशगुरुभि स्वार्थहेतोस्त्व पूजित इत्याम्नायो वदति ! भवतान्य कश्चित्प्रार्थितो न खलु । हि यस्मात्कारणाद्यस्य तवेच्छामात्राद्भावा स्वयमुपनयन्ति । तस्येश्वरस्येहेतरेष्वपेक्षा कथ भवेत् ।

अयमर्थ —अणिमाद्यष्टैश्वर्यसम्पन्नस्यावाप्तसकलकाम्यस्य काम्यान्तराभावात्कामनैव नोदेति । अनीदृशाना ब्रह्मादीना तु कामनाया सद्भावात्कामनापूरको भवद्व्यतिरेकेण कश्चन न विद्यत इति भवानेव प्रार्थनीय इति भाव ॥ २६ ॥

खण्डश्चन्द्र शिरसि परशु खण्डमेवायुधं ते
भिक्षापात्र द्रुहिणशिरस खण्डमेक कपालम् ।
खण्डप्रायस्तव परिकरो यद्यपीत्थ तथापि
त्व सर्वेषा स्मृतिमुपगत सर्वसम्पूर्णहेतु ॥ २७ ॥

खण्ड इति । खण्ड शकलम् । चन्द्र । शिरसि मूर्धनि । परशुः कुठार । खण्डमेवायुधमायोधनसाधनम् । ते तव । भिक्षापात्र भिक्षाया भैक्षौदनस्य साधनमाधारभूत पात्रम् । द्रुहिणशिरसो द्रुहिणस्य ब्रह्मण शिरसो मस्तकस्य । खण्डमेकं कपालम् । खण्डप्राय खण्डै प्रचुर । तव भवत । परिकर सामग्री । यद्यपि । असन्देहे सन्देहोक्ति । इत्थमेव प्रकारेण तथापीति सन्देहसमाधानम् । त्व भवान् । सर्वेषा विवेकिनामविवेकिनामपि । स्मृतिमुपगतः स्मर्यमाण । सर्वसम्पूर्णहेतु सर्वासा सम्पदा सम्पूर्ण सपूरण तस्य हेतु कारणम्

अत्रेत्थ पदयोजना—हे हर ! ते शिरसि खण्डश्चन्द्र । ते परशुरायुध खण्डमेव । ते भिक्षापात्र द्रुहिणशिरस कपालं खण्डमेव । एव तव परिकर खण्डप्रायो यद्यपि स्यादित्थ तथापि त्व स्मृतिभुपगत सन् सर्वेषा सर्वसम्पूर्णहेतु ।

अत्र विरोधोऽलङ्कार । खण्डपरिकरो भवान् सर्वेषामखण्डसम्पत्परिकरप्रद इति विरोध । चन्द्रखण्डादीनामकल्पितत्वेन स्वाभाविकत्वाद्विरोधस्याभासमात्रशरीरत्वम् । 'विरोधाभासो विरोध' इति लक्षणम् ॥ ३७ ॥

पृथ्वी[1]पीठे कृतपद[2]मद स्वच्छमाकाशलिङ्ग
तारापुष्पै शिरसि रचिताभ्यर्चन चन्द्रचूड ।
इत्थंभावादवहितधियो ये भवन्त भजन्ते
ते लीयन्ते त्वयि जलनिधौ निम्नगानामिवौघा ॥ ३८ ॥

पृथ्वीपीठ इति । पृथ्वीपीठे पृथ्वी भूमण्डलं सैव पीठ तस्मिन् । कृतपद कृतस्थानम् । अद एतत् । स्वच्छ निर्मल नीरूपमिति यावत् । आकाशलिङ्ग आकाशमेव लिङ्गं लीन बुद्धि(महा)विष[यता]मात्मान गमयतीति लिङ्गम् । तारापुष्पै तारा नक्षत्राणि ता एव पुष्पाणि तै । शिरसि मस्तके । रचिताभ्यर्चन रचितं विरचितमभ्यर्चन पूजाविधिर्यस्य तत । हे चन्द्रचूड ! इन्दुमौले ! इत्थंभावादेवप्रकारोपासनावशात् । अत्र भावशब्द प्राप्तिवचन । अवहितधियो ध्याननिष्ठाः । ये भक्ता । भवन्त त्वाम् । भजन्ते सेवन्ते । ते भक्ता । लीयन्ते विलीयन्ते । [त्व]तदात्मता भजन्त इत्यर्थ । त्वयि तदात्म्ये सप्तमी । जलनिधौ समुद्रे । **निम्नगानां** **नदीना** । इव ओघा प्रवाहा ।

अत्रेत्थ पदयोजना - हे चन्द्रचूड ! ये भक्ता अवहितधिय सन्त पृथ्वीपीठे कृतपद तारापुष्पै शिरसि रचिताभ्यर्चनमद आकाशलिङ्गमित्थंभावाद्भवन्तं भजन्ते ते त्वयि लीयन्ते । कथमिव । जलनिधौ निम्नगानामोघा इव ।

---

[1] घ पीठीकृत ।   [2] क मघ ग मपि स्व स्थ ।

अयमभिप्रायः—चन्द्रचूडत्व परमेश्वरस्य सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धम् । भक्ताना प्रत्यक्षसिद्ध च । चन्द्रस्तु आकाशमार्गवर्त्येव दृश्यते । आकाशकेश इति च परमेश्वर प्रसिद्ध । 'व्योमकेशो भवो भीम' इत्यभिधानात् । ताराश्च गगनमार्ग एव वर्तन्ते । लिङ्गस्य शिर प्रदेशो व्योमस्थानम् । पादस्थान च भूप्रदेश इति भू पीठत्वेन निर्दिश्यते । ताराश्च पुष्पत्वेन निर्दिश्यन्ते । चन्द्रस्तु शेखरत्वेन निर्दिश्यते । शिर·प्रदेशपादपीठमध्यवर्ती आकाशो लिङ्गमध्यमिति निर्दिश्यते । एवमाकाशलिङ्ग ये उपासते तेषा सायुज्यमुक्तिरिति ।

अत्रेदं रहस्यम्—लिङ्ग पञ्चविध पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकम् । तत्र पार्थिवलिङ्ग मृद्दारुपाषाणाद्यात्मक ये पूजयन्ति तेषा सार्ष्टिमुक्ति । सार्ष्टिर्नाम समानलोकता । 'सार्ष्टिता समानलोकतामाप्नोति' इति श्रुते । ये तु काश्मीरादिकमब्लिङ्ग पूजयन्ति तेषा सालोक्यमुक्ति । ये तु तैजसं सुवर्णलिङ्गादिक पूजयन्ति तेषा सारूप्यमुक्तिः । ये तु वायुलिङ्ग प्राणात्मक पूजयन्ति तेषा सामीप्यमुक्ति. । ये त्वात्मलिङ्गमाकाशात्मक पूजयन्ति तेषा सायुज्यमुक्ति । 'तत्रापि दह्र गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्त तदुपासितव्यम्' इति श्रुते ॥ ३८ ॥

वाराणस्या स्फुरति यदिद देवदेवा[1]विमुक्त
[2]शैव ज्योति सकलभुवनालोकनादर्शभूतम् ।
कृत्वा तस्मिन्प्रमहसि [3]पदे क्षेत्रसन्यासयोगं
त्वय्येकत्व व्रजति पुरुषस्तेजसीव प्रदीप· ॥ ३९

वारणस्यामिति । वाराणस्या काश्याम् । स्फुरति प्रसिद्ध वर्तते । यदिद यदित्यर्थ । हे देवदेव ! अविमुक्त अविमुक्त नाम क्षेत्रविशेष । शैव शिवात्मकम् । ज्योतिस्तेज । पचविंश सदाशिवतत्त्वमित्यर्थ । रूपकमेतत् । अविमुक्तक्षेत्रे सदाशिवो वर्तत इति कृत्वा तस्मिन् क्षेत्रे सदाशिवतत्त्वारोप । सकलभुवनालोकनादर्शभूत सकलभुवनस्य सर्वस्य

---

[1] क भिमुक्त । [2] च शैवज्योति ।
[3] ख पद ।

प्रपञ्चस्यालोकनं प्रतिबिम्बनं तस्यादर्शभूतं दर्पणभूतं स्वाध्यस्ताखिलविश्वमित्यर्थः । कृत्वा निर्वर्त्य । तस्मिन्नविमुक्तक्षेत्रे प्रमहसि शिवतत्त्वात्मके । पदे स्थाने । क्षेत्रसन्यासयोगं क्षेत्रस्य देहस्य सन्यासयोगं त्यागं तत्र मृत्वेत्यर्थः । •त्वय्येकत्वं भवत्तादात्म्यम् । व्रजति प्राप्नोति । पुरुषः पुरु बहु यथा भवति तथा स्यति विनश्यतीति पुरुषः । जन्ममरणपरम्परापन्नः कश्चिज्जन्तुः पुरुष इत्यर्थः । तेजसि महावह्नौ । प्रदीपः दीप इव ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे देवदेव ! वाराणस्यां सकलभुवनालोकनादर्शभूतं शैवं ज्योतिरविमुक्तं नाम क्षेत्रं यदिदं स्फुरति । प्रमहसि पदे तस्मिन् पुरुषः क्षेत्रसन्यासयोगं कृत्वा तेजसि प्रदीप इव त्वय्येकत्वं व्रजति । काश्यामविमुक्तक्षेत्रे देहत्यागाद्यः कश्चन जन्तुः शिवसायुज्यं प्राप्नोतीति पौराणिकी कथानुसन्धेया ॥ ३९ ॥

यत्प्रत्यक्षं सकलभुवनाश्चर्यभूतं [1] विभाति
ज्योतिर्लिङ्गं कनक[2]कपिलं [3]श्रीगिरौ व्योम्नि दिव्यम् ।
तत्पश्यन्तः शिव सुकृतिनः कृत्तसंसारबन्धा-
[4]स्त्वत्कारुण्या[5]च्चिरगणपदप्राप्तिभाजो भवन्ति ॥ ४० ॥

यत्प्रत्यक्षमिति । यत्प्रत्यक्षं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम् । चक्षुर्गोचरमित्यर्थः । सकलभुवनाश्चर्यभूतं सकलभुवनानां चतुर्दशभुवनानामाश्चर्यभूतमाश्चर्यकरम् । कदलीस्थानादिविशेषैराश्चर्यमुत्पादयतीत्यर्थः । विभाति प्रकाशते । ज्योतिर्लिङ्गमाग्नेयं लिङ्गम् । कनककपिलं सुवर्णगौरम् । श्रीगिरौ श्रीशैले । व्योम्नि गुहामध्याकाशे । दिव्यं स्वायम्भुवम् । तल्लिङ्गं पश्यन्तः अवलोकयन्तः हे शिव ! सुकृतिनो धन्याः । कृत्तसंसारबन्धाः कृत्तः संसारबन्धो यैस्ते कृत्तसंसारबन्धाः । त्वत्कारुण्याद्भवत्कृपावशात् । चिरगणपदप्राप्तिभाजः चिरकालस्थायि गणपदं प्रमथगणपदवी तस्य प्राप्तिभाजो भवन्ति ।

---

[1] अ विनाति । [2] ख कपिश ।
[3] ग स्त्रीगिरौ, च श्रीगिरिव्योम्नि । [4] घ तत्कारु ।
[5] ग च त्स्थिर ।

अत्रेत्थं पदयोजना--हे शिव ! प्रत्यक्ष सकलभुवनाश्चर्यभूत दिव्य कनककपिल श्रीगिरौ व्योम्नि यज्ज्योतिर्लिङ्ग विभाति तत्पश्यन्त सुकृतिन कृत्तससारबन्धा सन्त त्वत्कारुण्याच्चिरगणपदप्राप्तिभाजो भवन्ति ।

अनेन श्लोकद्वयेन --

केदारमुदक पीत्वा वारणस्या मृतस्य च ।
श्रीशैले शिखर दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

इति स्मृत्यर्थ उपवर्णित इत्यनुसन्धेयम् ॥ ४० ॥

इत पर चतुर्भि श्लोकैरुपासनाविधिमाह--

[1]वाचाधीश हुतवहतनु शक्तिपाणि भवन्त
ये ध्यायन्ति त्रिनयन ! तमस्तेजसा निर्दहन्तम् ।
गङ्गास्रोतःसदृशविलसद्गद्यपद्यप्रवाहै
सद्यस्तेषा प्रसरति मुखाद्भारती नात्र चित्रम् ॥ ४१ ॥

वाचाधीशमिति । वाचाधीश वाचानामधीशो वाचाधीशो वाक्पति । तत्र वाचाशब्द आकारान्त । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो । आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा' इति । हुतवहतनु-मग्निवर्णम् । यद्वा हुतवहात्मकम् । शक्तिपाणि शक्तिधर । भवन्तम् । ये भक्ता । ध्यायन्ति चिन्तयन्ति । हे त्रिनयन ! तमोऽज्ञान तेजसा निर्दहन्तम् । गङ्गास्रोतस्सदृशविलसद्गद्यपद्यप्रवाहै गङ्गाप्रवाहतुल्यैर्विलसाद्भिर्गुणालङ्कारध्वनियुक्तैर्गद्यपद्यप्रवाहै । 'अनिबद्धं छन्दसा गद्यं निबद्धं छन्दसा पद्यम्' इति लक्षणम् । तेषा प्रवाहै परम्पराभि । सद्यस्तदानीम् । तेषामुपासकानाम् । प्रसरति नि सरति । मुखाद्वक्त्राबुजात् । भारती सरस्वती । नात्र चित्रमस्मिन्नर्थे न विस्मय । अपि तु स्वभाव इत्यर्थ ।

---

[1] ग वाचातीत ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे त्रिनयन ! वाचाधीश हुतवहतनु शक्तिपाणि तेजसा तमो निर्दहन्तं भवन्तं ये ध्यायन्ति तेषां मुखाद्गङ्गास्रोतःसदृशविलसद्गद्य-पद्यप्रवाहैर्भारती सद्य प्रसरति । अत्र चित्रं नास्ति ।

अत्र वैयधिकरण्यनिबन्धन परिणामालङ्कार । भारत्या प्रवाहरूप-परिणामप्रतीते । प्रवाहैरिति तृतीयया वैयधिकरण्यम् । नात्र चित्रमिति चित्रताया विद्यमानाया निषेधमूलकोऽपह्नव । यद्वा चित्रतासबन्धेऽप्यसबन्धो-क्त्या सबन्धेऽसबन्धनिबन्धना अतिशयोक्ति । अनयोरेकवाचकानुप्रवेशेन सङ्कर । सकीर्यमाणमलङ्कारद्वय परिणामालङ्कारेण ससृज्यते । उभयशक्ति-मूलालङ्कारेण वस्तुध्वनि । परिणामातिशयोक्तिभ्या सर्वेश्वरस्य सर्वफलदातृत्व तत्तद्ध्यानोपाधिवशमिति वस्तुध्वननात् ॥ ४१ ॥

भास्वज्ज्योति किरणमरुण दक्षिणेऽक्षिण स्थित [1] त्वा
ये वीक्षन्ते पुरुषमुदितं [2] ख्यातमादित्यमूर्तिम् ।
ते सर्वत्राप्रतिहतदृश सूर्यपर्यन्तलोक
पश्यन्त्यग्रे करतललुठत्कन्दुकस्पष्टरूपम् ॥ ४२ ॥

भास्वज्ज्योतिरिति । भास्वन्ति ज्योतीषि येषा ते भास्वज्ज्योतिष किरणा यस्य स तम् । अरुणमरुणवर्णं हिरण्यरूपमित्यर्थ । दक्षिणे ऽसव्येऽक्षिण नयने सूर्यमण्डल इत्यर्थ । स्थित त्वाम् । ये भक्ता वीक्षन्तेऽवलोकयन्ति । पुरुषं रुद्रम् । 'पुरुषो वै रुद्र' इति श्रुते । उदितमाम्नातम् । उपनिषद्भिरिति शेष । ख्यात वेदान्तप्रसिद्धम् । आदित्य-मूर्तिमादित्यस्वरूपम् । 'आदित्यो वै तेज' इत्युपक्रम्य 'एष पुरुष एष भूतानामधिपति' इति श्रुतम् । 'आदित्यो वा एष' एतदुपक्रम्य 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष' इति च श्रुतम् । अत उक्तम्— 'पुरुषमुदित ख्यातमादित्यमूर्तिम्' इति । ते भक्ता । सर्वत्र स्थूलसूक्ष्मद्रव कठिनलघुगुरुषु वस्तुषु । अप्रतिहतदृशोऽनुपहतज्ञाना । सूर्यपर्यन्तलोक

[1] ग त्वा ।　　[2] च ज्ञान ।

[सूर्यलोकपर्यन्तं] पश्यन्ति । तत्र व्यवहरन्तीत्यर्थ । अग्रे पुरत । करतललुठत्कन्दुकस्पष्टरूपम् । क्रियाविशेषणमेतत् । करतले लुठद् वलमान यत्कन्दुक तद्वत्स्पष्टरूप यथा भवति तथा । करतलकन्दुकायमानप्रपञ्चास्ते भक्ता इति यावत् ।

अत्रेत्थं पदयोजना—हे सदाशिव ! भास्वज्ज्योति किरणमरुण दक्षिणेऽक्षिण स्थितमुदित ख्यातमादित्यमूर्तिं पुरुष त्वा ये वीक्षन्ते ते सर्वत्राप्रतिहतदृश सूर्यपर्यन्तलोक करतललुठत्कन्दुकस्पष्टरूप यथा भवति तथाग्रे पश्यन्ति ॥ ४२ ॥

ये ध्यायन्ति स्वहृदि विमल चित्तमात्मैकरूप
[1] विश्वादर्शं प्रसरदमितो भूर्भुव स्वस्त्रि [2] लोकम् ।
इत्थ गत्यागतिपरिचयार्त्ते तवैव प्रसादात्
सर्वज्ञत्व कलविकरण [3] शीलयन्तो भजन्ते ॥ ४३ ॥

ये त्वा शम्भो हृदयकुहराम्भोरुहाभ्यन्तरस्थ
ज्ञान ज्योतिस्तदुपविवशाद्व्रीहि [4] शूकाग्र [5] सूक्ष्मम् ।
उद्वीक्षन्ते दृढतरलया [यास्ते]तेऽप्युपाधि [6] प्रणाल्या
त्वय्येकत्व नभसि कलशाकाशवन्निर्विशन्ति ॥ ४४ ॥

अर्चिर्विद्युत्प्रभृतिभिरल मार्ग [7] विश्रामहेतो-
र्ये गच्छन्ति त्रिनयन [8] सदा देवयानेन केचित् ।
भुक्त्वा भोगाननुपमरसान् स्वेच्छया ब्रह्मलोके
ते तस्यान्ते पुनरपि शिव त्वन्मयत्व भजन्ते ॥ ४५ ॥

अर्चिर्विद्युदिति ।अर्चिरग्नि वि त् वैद्युताग्नि प्रभृतिभि दिवस शुक्लपक्ष उत्तरायण. देवलोक सविता अमानव पुरुष इति तै । अल अत्यर्थम् । मार्गविश्रामहेतो मार्गे देवयाने विश्रामहेतो विश्रामसद्भावात् । विश्रामशब्द

---

[1] ग विश्वादर्शं । ग लोकान्, घ त्रिलोकीम् ।
[3] ग साधयन्तो लभन्ते, घ शीलयन्तो लभन्ते ।
[4] ख सूक्ष्माग्ररूपम् । [5] क सूक्तम् ।
[6] अ क ख ग घ प्रणाशात् ।
[7] ग विश्रान्ति । [8] अ क ख ब पथा ।

'तत्र विश्रामहेतो' इति कालिदासेनापि प्रयुक्त । ये सुकृतिनो गच्छन्ति । हे त्रिनयन ! पथा मार्गेण । देवयानेन देवयाननामकेन । केचित् । भुक्त्वा भोगान् भोग्यवस्तूनि । अनुपमरसान् लोकोत्तरान् । स्वेच्छया मनोरथेन । ब्रह्मलोके । ते धन्या । तस्यान्ते ब्रह्मप्रलय इत्यर्थ । पुनरपि । पुनश्शब्दो वाक्यालकारे ! अपिशब्द समुच्चय । ब्रह्मणा सह ते सर्वे भवत्सायुज्य प्राप्नुवन्तीति ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे त्रिनयन ! हे शिव ! ये केचित् सुकृतिन' अर्चिर्वि त्प्रभृतिभिरल मार्गविश्रामहेतोर्देवयानेन पथा अनुपमरसान् भोगान् स्वेच्छया ब्रह्मलोके भुक्त्वा तस्यान्ते ब्रह्मलोके विनष्टे सति तेऽपि पुन हे सदाशिव ! ब्रह्मणा सह त्वन्मयत्व भजन्ते ।

एतदुक्त भवति—देवयानं पितृयाण चेति [मार्गो द्विविध] । देवयान-मार्गः अपुनरावृत्तिहेतु । पितृयाणमार्ग पुनरावृत्तिहेतुः । काम्यकर्मकारिणा पितृयाणमार्ग । ते कामिन आदौ धूम गत्वा निशामारुह्य कृष्णपक्ष सप्राप्य दक्षिणायनमुपेत्य पितृलोक गत्वा चन्द्रमस वायु वृष्टि जल महीं चाधिष्ठाय तत्रौषधीर्वनस्पतीन् भुक्तवन्त स्त्रीपुरुषयोर्निषिद्धे शुक्लशोणिते प्रविश्य कललादिक्रमेण देह सर्वावयवसम्पूर्णमधिष्ठाय पुन पुनरुत्पद्यन्त इति ।

"यज्ञेन तपसा ज्ञानै ये हि स्वर्गजितो नरा ।
धूम निशा कृष्णपक्ष दक्षिणायनमेव च ॥

पितृलोक चन्द्रमस वायु वृष्टि जल महीम् ।
क्रमेण सम्भवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥"

विहितै कर्मभि स्वर्ग जितवन्त सद्गतिपदं धर्म कृतवन्त इत्यर्थ । धूमाद्यभिमानिनीर्देवता प्राप्नुवन्तीत्यर्थ । ये तु निष्कामा शिवभक्ता श्रवणमनननिदिध्यासनवन्त देहमुत्क्रम्य क्रमेण अर्चिराद्यभिमानिनीर्देवता प्राप्नुवन्तीति । तथा च स्मृति —

य एवमेनं विदन्ति ये चारण्यकमास्थिता ।
उपासते द्विजास्सत्य श्रद्धया परया युता ॥

उत्क्रम्य सम्भवन्त्यर्चिरह शुक्ल तथोत्तरम् ।
अयन देवलोक च सवितारं सवैद्युतम् ॥

ततस्तत्पुरुषोऽभ्येत्यामानवो ब्रह्मलौकिकान् ।
करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥

सत्य त्रैकाल्यसिद्धं वस्तु सभवन्ति । पुरुषोऽभ्येत्यमानव । स चामानव पुरुष उपासकान् ब्रह्मलौकिकान् ब्रह्मलोकसहभाजः करोति । तेषामुपासकानामपुनरावृत्ति । महाप्रलये ब्रह्मलोके विनष्टे ब्रह्मणा सह मुक्ता सर्वे सदाशिवतादात्म्यं प्राप्नुवन्तीति ।

तथा च तैत्तिरीयकोपनिषदि श्रूयते—

"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतय शुद्धसत्वा ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥"

परामृतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । परामृत प्राप्य सदाशिवेनैकीभूय परिमुच्यन्ति न पुनर्भवन्तीति श्रुतेरर्थ इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ४५ ॥

यत्रानन्द स्फुरति परमज्योतिरालोकजन्मा
भुज्यन्ते च स्वयमुपनता यत्र [1] दिव्यास्सुभोगा ।
यत्रावृत्तिर्न भवति पुन पञ्चमाध्व[2]प्रसिद्ध
तद्वैराग्य पदमपि शिव प्राप्यते त्वत्प्रसादात् ॥ ४६ ॥

यत्रानन्द इति । यत्र पदे पञ्चमाध्वनि । आनन्द स्फुरति प्रकाशते । परमज्योतिरालोकजन्मा परमज्योतिष सदाशिवतत्वस्य आलोकात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स इति बहुव्रीहिर्व्यधिकरण । जन्माद्युत्तरपद इति पञ्चमीव्यधिकरणबहुव्रीहि । यद्वा सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इति ज्ञापकात् समास । भुज्यन्ते सुकृतिभिरिति शेष । स्वयमुपनता अभिलाषोपनीता इत्यर्थ । यत्र पञ्चमाध्वनि । दिव्या दिवि भवा । सुभोगा. शोभनानि वस्तूनि । यत्रावृत्ति यत्रोपगताना सुकृतिनामावृत्तिर्गर्भगोलप्राप्तिर्न भवति पुन । पञ्चमाध्वप्रसिद्ध पञ्चमश्चासावध्वा च पञ्चमाध्वा स इति प्रसिद्ध । तद्वैराग्यं पद वैराग्यस्थान ब्रह्मलोक इति यावत् । शिव ! प्राप्यते लभ्यते त्वत्प्रसादात् भवत्प्रसादात ।

---

[1] च दिव्याश्च । [2] क ख घ च प्रसिद्ध तद्वैराज ।

अत्रेत्थं पदयोजना - यत्र परमज्योतिरालोकजन्मा आनन्द स्फुरति । यत्र स्वयमुपनता दिव्या सुभोगा सुकृतिभिर्भुज्यन्ते यत्र पुनरावृत्तिर्नास्ति । तत्पञ्चमाध्वप्रसिद्ध वैराग्य पदमपि । हे शिव ! तत्प्रसादात्सुकृतिभिः प्राप्यते ।

अयमर्थ —शिवसायुज्यकाङ्क्षिणा मुमुक्षूणामध्वान पञ्च । अर्चिरध्वा प्रथम सूर्याध्वा द्वितीय । स च दिवसशुक्लपक्षोत्तरायणप्राप्यनिबन्धन । वैद्युताध्वा तृतीयः । अमानवपुरुषलोको विरजानदीतीरसमीपवर्ती चतुर्थोऽ-ध्वा । ब्रह्मलोक पञ्चमोऽध्वेति विवेक । आदौ मुमुक्षु क्रमशार्चिर्लोकं गत्वा तत्र सुखान्यनुभूय तदनन्तरं सूर्यलोक गत्वा तत्रत्यान् भोगान् सभुज्य तदनतर वैद्युत लोक प्राप्य तत्र सुखमुषित्वा तत परंममानवपुरुषेण सह विरजानदी तीर्त्वा अमानवपुरुषलोक प्राप्य तत्र चिरकालमुषित्वा, ब्रह्मलोकसुखान्यनुभूय ब्रह्माण्डकटाहभङ्गरूपमहाप्रलयकाले हिरण्यगर्भनामकेन ब्रह्मणा सह सर्वे सदाशिवतत्त्वे विलीयन्त इति अर्चिरादिमार्गगामिना गतिविशेषप्रतिपादनसक्षेप इत्यनुसन्धेयम् । ४६ ॥

> त्वय्यात्मानं निहितमखिलैस्त्वद्गुणै· सम्प्रयुक्तं
> स्वच्छादर्शे मुखमिव चिरं चेतसा निश्चलेन ।
> ये पश्यन्ति त्रिनयन मनोवाञ्छितार्थप्रसूति
> स्तेषामाविर्भवति सुधियामेव धर्म समाधि ॥ ४७ ॥

त्वय्यात्मानमिति । त्वयि भवति । आत्मान जीवात्मानम् । निहित निक्षिप्तम् । प्रतिफलितमिति यावत् । अखिले समस्ते । त्वद्गुणैर्भ-वद्धर्मैः ज्ञानवैराग्यादिभि कपालधारणादिभिश्च । सम्प्रयुक्तम् । स्वच्छादर्शे निर्मलमुकुरे । मुखमिव वदनमिव । यथा मुकुरप्रतिबिम्बितमुख मुकुरधर्म-सयुक्त प्रतिभाति एव जीवात्मा त्वयि प्रतिबिम्बितस्त्वद्धर्मसम्प्रयुक्त प्रतिभातीति भाव । [चिरं चेतसा निश्चलेन]त ये पश्यन्ति हे त्रिनयन ! मनोवाञ्छि-तार्थप्रसूति मनसावाञ्छितानामर्थाना प्रसूति सिद्धि । तेषा भक्तानाम् । आविर्भवति । हि यस्मात्कारणात् । सुधिया विदुषामेव धर्म समाधि. । आत्मनात्मदर्शनमेव समाधिशब्दार्थ इत्यर्थ ।

अत्रेत्थ पदयोजना—त्वय्यात्मानमखिलैस्त्वद्गुणै सम्प्रयुक्त स्वच्छादर्शे मुखमिव निहित निश्चलेन चेतसा चिर ये पश्यन्ति । हे त्रिनयन ! तेषा मनोवाञ्छितार्थप्रसूतिराविर्भवति । हि यस्मात्कारणात्सुधियामेव धर्म समाधि. ॥ ४७ ॥

ज्ञानज्योति सकलजगता यत्प्रकाशस्वरूप
त्वामात्मान परिहृतगुणस्पर्शमीशानमीळे
यत्रैकस्मिन्नवहित [1] धिया योगदृष्टिस्थिताना
स्वच्छादर्शे प्रतिफलितवद्विश्वमेतद्विभाति ॥ ४८ ॥

ज्ञानज्योतिः इति । ज्ञानज्योति ज्ञानरूप ज्योतिर्ज्ञानज्योति । सकलजगता समस्तलोकानाम् । यत्प्रकाशस्वरूप यस्य प्रकाशस्य स्वरूपस्य स्वयंप्रकाशस्य स्वरूप त्वा भवन्तम् । आत्मानम् । परिहृतगुणस्पर्श निर्गुणमित्यर्थ । यद्वा परिहृता गुणा नीलपीतादयः । अनृतजडपरिच्छेददुःखरूपा स्पर्शा शीतोष्णरूपा येन परिहृतगुणस्पर्शे । तं ईशानं जगदीश्वरम् । ईळे स्तुवे । यत्र परमेश्वरे । एकस्मिन्नद्वितीये । अवहितधिया निदिध्यासनाविष्टचित्तानाम् । योगदृष्टिस्थिताना योगदृष्टौ (प्रत्यग्दृष्टौ) प्रत्यक्षदृष्टौ । स्थितानाम् । स्वच्छादर्शे निर्मलमुकुरे । प्रतिफलितवत् प्रतिफलितमिव । विश्व प्रपञ्च । एतद्विभाति । त्वयि प्रतिफलतीत्यर्थ ।

अत्रेत्थ पदयोजना – हे सदाशिव ! यत्प्रकाशस्वरूप सकलजगता ज्ञानज्योति । तत् त्वामात्मान परिहृतगुणस्पर्शमीशानमीळे । एकस्मिन्न्यत्रावहितधिया योगदृष्टिस्थितानामेतद्विश्व स्वच्छादर्शे प्रतिफलितवद्विभाति ।

अयमर्थ – घटादयो विषया स्वरूपेण चैतन्यहीना आत्मावगतिप्रकाशेनापि न संसृज्यन्ते चेन्मया विदिता घटादय इति तादात्म्यसंबन्धावभासो न स्यादिति । अत उक्त—'ज्ञानज्योति' सकलजगता यत्प्रकाशस्वरूपम्' इति । यत्रैकस्मिन्निति 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे' इति श्रुत्यर्थ सूचित । तस्यैवोपव्याख्यान परिहृतगुणस्पर्शमिति । तथा च श्रुति – 'एको देव. सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' ।
इति ॥ ४८ ॥

[1] ग धिया ।

भूत भूतं स्मरणविषय भावि [1] चास्त्यन्तकाले
सूक्ष्म मध्येक्षणमिह तयोर्वर्तमान [2] वलन्ते ।
यस्मिन्सौख्य कियदमतयो येन मत्ता मनुष्या
युष्मत्सेवा भव भवभयध्वसिनीं नाद्रियन्ते ॥ ४९ ॥

भूतं भूतमिति । भूत प्राप्तम् । भूतमनुभूतम् । स्मरणविषय स्मृतिगोचरम् । भावि च वर्तिष्यमाण च । अस्ति विद्यते । अन्तकाले देहनिर्याणकाले । सूक्ष्ममत्यल्पम् । मध्येऽन्तराले । क्षण क्षणमात्रम् । सूक्ष्मकालवाचित्वेन नपुंसकलिङ्गता । 'क्षण सूक्ष्मे नपुसकम्' इत्यभिधानात् । इह ससारचक्रे । तयोर्भूतभाविक्षणयोर्वर्तमान क्षण वलन्ते परिलुठन्ति । वलिधातुरुभयपदी । 'चक्षिङ् आख्याते' इत्यत्र ङित्करणात् । अनुदात्तादेवात्मनेपदे सिद्धे पुनर्ङित्करण व्यर्थ सत् वलेरात्मनेपद ज्ञापयति । अतश्च वलन्त इति रूपसिद्धि । यस्मिन् वर्तमानक्षणे । सौख्य सुखम् । कियदत्यल्पमित्यज्ञात्वैवेत्यर्थ । अमतयोऽल्पबुद्धय । अल्पार्थे नञ् । 'अनुदरा कन्या' इतिवत् । येन कारणेन । मत्ता सन्त मदयुक्ता सन्त गर्वान्वा इत्यर्थ मनुष्या. युष्मत्सेवा भवद्धरिवस्याम् । हे भव ! भवभयध्वसिनीं भवात्ससाराद्भय तस्य ध्वसिनी उन्मूलयित्रीं ता नाद्रियन्ते आदर न कुर्वन्ति ।

अत्रेत्थ पदयोजना—स्मरणविषय भूत क्षण भूतं अन्तकाले भावि च क्षण भूत तयोर्भूतभाविनोर्मध्ये वर्तमान सूक्ष्म क्षण भूतमेव । इहास्मिन् क्षणे वलन्ते । यस्मिन् सौख्यं कियदित्यमतयो मनुष्या मत्ता सन्त हे भव ! भवभयध्वसिनी युष्मत्सेवा नाद्रियन्ते ।

अयमर्थ—उत्पत्तिक्षणं स्थितिक्षण विनाशक्षणमिति त्रिक्षणावस्थायि जीवनम् । तत्र मध्यक्षण एवैकस्मिन् अत्यन्तस्पृहयालव एव ससारचक्रे परिभ्रमन्ति सर्वे मनुष्या । भवत्सेवारसज्ञा न भवन्ति । अतश्च सार्वत्रिकी भक्तिर्नास्ति । कि तु निरञ्जनैकनियतेति ।

---

[1] ग चास्त्यत्र काले । [2] ख लभन्ते, ग वदन्ति ।

एतदुक्तं भवति—ससारदशाया भूत क्षणजातम् । तत स्मर्यमाणमेव न तु पु[न]रावृत्तमिति शेष । अत उक्त भूत भूतमिति तत्र स्मर्यमाणे क्षणे विहितार्थानुष्ठान नास्ति । कालस्य गतत्वात् । वर्तिष्यमाण क्षण मुमूर्षावछिन्नमिति तत्रापि विहितानुष्ठान नास्ति परन्तु मध्यवर्तिनि क्षणजाते विहितार्थानुष्ठान शक्यते कर्तुम् । तथापि सति दुर्मेधस कतिचन पुरुषा परमपुरुषार्थसाधन कर्म कर्तुमजानाना पशुपुत्रादिसाधनान्येव कर्माणि कुर्वन्ति पुन ससारचक्रे भ्रमन्तीति निर्वेद ।

अय भाव —शिवभागवता महानुभावा कतिचन निरला मुक्तिभाजोऽर्चिरादिमार्गगामिन । अवशिष्टा सर्वे धूमादिमार्गगामिन पुनर्भवाय कल्पन्त इति ॥ ४९ ॥

ज्ञानं न स्यात्क्वचिदपि किल ज्ञेयसबन्धशून्य
ज्ञेय सत्तामपि न लभते ज्ञानबाह्य कदाचित् ।
इत्यन्योन्यग्रथितमुभयोर्व्यापक यत्स्वरूप
तत्ते प्राहु प्रकृतिपुरुषस्यार्धनारीश्वरत्वम् ॥ ५० ॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायते विषयो येनेति ज्ञान विज्ञानम् । न स्यान्नास्त्येव । क्वचिदपि कदाचिदपि ज्ञेयविनाभूत ज्ञान कदापि नास्तीत्यर्थ । किलेति सम्भावनायाम् । 'वार्तासम्भाव्ययो किल' इत्यभिधानात् । ज्ञेयसबन्धशून्य ज्ञेयेन विषयेण घटपटादिना सबन्धस्तादाम्यरूपस्तेन शून्यं रहितम् । ज्ञेय घटपटादिक सत्तामपि सद्भावमपि न लभते न प्राप्नोति । ज्ञानबाह्य ज्ञानस्य बाह्य ज्ञानबाह्यम् । ज्ञानविरहितमित्यर्थ । कदाचित् । इति एवप्रकारेण । अन्योन्यग्रथितमन्योन्येन परस्परेण ग्रथितम् । उभयोर्ज्ञानज्ञेययोर्व्यापक व्यापकभावेनैव प्रधानरूपेणैवावस्थितम् । न तु व्याप्यव्यापकभावेन । यत्स्वरूप यत्प्रसिद्ध स्वरूप तत्स्वरूपम् । ते तव । प्राहुर्वदन्ति । प्रकृतिपुरुषस्य प्रकृतिपुरुषयोरित्यर्थ । अर्धनारीश्वरत्वमर्धनारीश्वरभावम् । समासस्तु प्रथमश्लोक एव कथित ।

अत्रेत्थं पदयोजना -हे सदाशिव ! ज्ञेयसबन्धशून्य ज्ञान क्वचिदपि न स्यात् किल । ज्ञेय कदाचिदपि ज्ञानबाह्य सत् सत्ता न लभते । इत्येवप्रकारेण उभयोर्यत्स्वरूपं व्यापक सदन्योन्यग्रथित तत्स्वरूप प्रकृति-पुरुषस्य तेऽर्धनारीश्वरत्व प्राहु । ।

एतदुक्त भवति—ज्ञेय नाम मन परिणामरूपम् । मनोव्यतिरेकेण ज्ञेयाभावात् । ज्ञेयमेव मनः मन एव ज्ञेयमिति मन एव ज्ञानम् । 'अय घट' इति ज्ञाने उत्पन्ने घट प्रतीयते । तदनन्तर 'अय पट' इति प्रतीतौ घटप्रतीत्यभावात् घटो नास्त्येव । तदनन्तर कटप्रतीतावुत्पन्नाया कट प्रतीयते । अय कट इति मनोमय कट प्रतीयते । न तु वास्तव कट मनोव्यतिरेकेण तत्र कटाभावात् ।

यथोक्त वासिष्ठरामायणे—

अय शलाकासदृशा परस्परमसङ्गिन ।
श्लिष्यन्ते केवल भावा मन कल्पनया स्वया ॥ इति ॥

नन्वेवं पटग्रहणसमये घटप्रतिपत्तौ निवृत्तायां सत्या घटोऽपि निवर्तते । अतश्च ज्ञान ज्ञेयाविनाभूतमित्यु[त्ययु]क्तम् । दृष्टिसृष्ट्याश्रयेण भवतु नाम तत् । तत्र घटग्रहणसमये मन कम्ब्वाकारकारित नियमेन परिणमतीति वक्तव्यम् । तन्नियमनिर्वाहक किंचित्स्थायि वस्त्वङ्गीकार्यम् । तच्च स्थायि वस्तु सस्कार-रूपमङ्गीकर्तव्यम् । 'एक सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते' इति चेत्—

मैवम् । यदि सस्कारोऽङ्गीक्रियते तर्हि दृष्टिमत व्याहन्येत । श्रूयता तर्हि दर्शनरहस्यम् - 'अय घट' इत्यत्र मन परिणाम कम्ब्वाकारेणावतिष्ठति नियमेन । 'अय पट' इत्यत्र आतानवितानात्मनावतिष्ठति नियमेन कथ स नियम इति न चोदनीयम् । भवदभिमताकारेण परिणमनेऽपि बोध्यस्याप्यबोध्यत्वात् [चोद्यस्यापि चोद्यत्वात्] अतश्च येन केनापि रूपेण प्रतिभानमङ्गीकर्तव्यमेव अत्र चोद्यमचोद्यमेवेति जोषमास्यताम् ।

यद्वा स्वप्नप्रपञ्चवत् जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मनोमय एवेति दृष्टिसृष्टिवादिना सिद्धान्त । अतो ज्ञान ज्ञेयाविनाभूतम् । ज्ञेयमपि ज्ञानाविनाभूतम् ।

तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्न प्रधानोपसर्जनभाव । ज्ञेयात्मिका पार्वती । ज्ञानात्मक परमेश्वर । एव प्रकृतिपुरुषरूपयोरुमामहेश्वरयोरर्धनारीश्वरत्व प्राहुर्ब्रह्मवादिन इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ५० ॥

यत्प्रत्यक्ष न भवति नृणामिन्द्रियाणामशक्ते-
र्यत्सबन्धग्रहण[1] विरहान्नानुमेय कदाचित् ।
शब्दादीनामपि न विषय स्वापरोक्षस्वरूप
ज्ञान ज्योतिर्यदिह परम तत्त्वमध्यात्म[2] मूर्ते । ५१ ॥

यत्प्रत्यक्षमिति । यद्वस्तु प्रत्यक्ष प्रतिगतमक्ष प्रत्यक्षम् । साक्षाद्विषय इत्यर्थ । न भवति । नृणा मनुष्याणाम् । इन्द्रियाणा चक्षुरादीनाम् । अशक्ते सामर्थ्याभावात् । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणा घटपटादिपराग्विषयैक-नियतत्वात्प्रत्यगात्मान विषयीकर्तुमशक्तत्वादिति भाव । तथा च श्रुति — 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' इति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा । खानीन्द्रियाणि । पराञ्चि पराग्विषयाणि । व्यतृणत् निर्मितवान् । चित्रस्थप्रतिमाचक्षुरादिवत् । तस्माल्लोक पराचो घटपटादीनेव । पश्यति । नान्तरात्मानम् । तस्य प्रत्यग्रूपत्वाच्चक्षुरादीन्द्रियाणा प्रत्यग्विषयत्वा भावाच्चेति श्रुतेरर्थ । अत उक्त —इन्द्रियाणामशक्तेरिति ।

यद्वस्तु सबन्धग्रहणविरहात् सबन्धोऽविनाभावरूप तस्य ग्रहण ज्ञान तस्य विरहोऽभाव· तस्मात् । प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वाभावेन व्याप्तिग्राहकप्रमाणा-भावाद्व्याप्त्यभावेऽनुमानस्यानुदयात् अनुमानवेद्यतापि दण्डापूपन्यायविरहितेति भाव । अत उक्तम्—नानुमेय इति । अनुमानप्रमाणगोचरो न भव-तीत्यर्थ । कदाचित् । त्रैकाल्यसिद्धमित्यर्थ । शब्दादीना शब्दोप-मानार्थापत्त्यभावानाम् । अपि न विषय गोचरो न भवति । तत्र हेतुमाह—स्वापरोक्षस्वरूपमिति । स्वेन रूप्यत इति स्वरूपम् । यद्वा स्वस्य रूपमपरोक्ष प्रत्यक्षमपरोक्षमेव स्वरूपमपरोक्षस्वरूप स्वेनात्मनैवापरोक्षस्व-रूपम् । स्वयम्प्रकाशम् । घटादिक तु प्रत्यक्षमालोकसहकृतचक्षुर्ग्राह्यम् । तद्वन्न भवत्यात्मा । स्वयप्रकाशस्वरूपत्वात् । स्वयमेव प्रकाशते प्रदीपवत् । शब्दादिक तु प्रमाणजात परोक्षविषयैकनियतम् । अत उक्तम्—शब्दादीना

[1] क विषयात् । [2] क मूर्ति, ग मूर्ति ।

न विषय इति । उपमानस्यापि न विषय । सादृश्याभावात् । अभावस्यापि न विषय , भावरूपत्वात् । अर्थापत्तेरपि न विषय । अनुपपत्त्यभावादिति कवेरभिप्राय . ज्ञान ज्ञानस्वरूपम् । ज्ञानशब्दो भाववचन । अत एव सर्वप्रमाणाना ज्ञेयैकनियतत्वादिति ज्योति । स्वयम्प्रकाशम् । प्रकाशान्तरानपेक्षत्वाद्दीपादिज्योतिर्वत् । पर तु दीपादिक प्रमाणान्तरवेद्य सत् प्रकशान्तरानपेक्षम् । आत्मस्वरूप तु वेदनात्मक सत् प्रकाशान्तरानपेक्षमिति भेद । अत उक्त ज्योतिरिति । यदिह यत्प्रसिद्ध इह । त्व भवान् । अध्यात्ममूर्ते । आत्मनीत्यध्यात्मम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अध्यात्म मूर्ति प्रपञ्चो यस्य सः । तस्य सबुद्धि । स्वाध्यस्तसकलप्रपञ्च इत्यर्थ । तमेन प्रपञ्च स्वयमेवेक्षते । अनेनाध्यात्ममूर्तिपदेन भवान् साक्षिचैतन्यमिति व्यज्यते ।

अत्रेत्थ पदयोजना—नृणामिन्द्रियाणामशक्ते प्रत्यक्ष यन्न भवति । सबन्धग्रहणविरहात् कदाचिदपि अनुमेय यन्न भवति । स्वापरोक्षस्वरूप सत् शब्दादीना यन्न विषय. । तत् ज्ञान परम ज्योति । हे अध्यात्ममूर्ते ! त्वमेव ।

अय भाव—ब्रह्मस्वरूप सदाशिवतत्व परागर्थविषयप्रत्यक्षादिगोचरो न भवति । प्रत्यक्चैतन्यरूपत्वात् । अत एव ज्ञान कूटस्थसाक्षिचैतन्य अपरोक्षस्वभाव परोक्षैकनियतानामनुमानादीना न विषय । अपि तु वेदान्तवाक्यजनितसरकारसध्रीचीनान्त करणवृत्तेर्गोचर । तथा च श्रुति—'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एन विदुरमृतास्ते भवन्ति' । 'नावेदविन्मनुते त बृहन्तम्' इत्यादिका । अथवा वेदान्तवाक्यैरेव ज्ञातु शक्यते तत्त्वमसीत्यादिवाक्याना 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिवाक्यवदपरोक्षज्ञानजनकत्व लोकसिद्ध । अतश्च शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्व विषयस्य परोक्ष्यान्न तु शब्दस्वाभाव्यादिति ज्ञायते । ततश्च ब्रह्मस्वरूप सिद्धमपरोक्ष तत्त्वमस्यादिवाक्याना विषय इति तत्त्वमस्यादिवाक्यान्यपरोक्षज्ञानजनकान्येवेति शब्दप्रमाणवेद्यत्व सदाशिवस्य ब्रह्मस्वरूपस्य न विरुध्यत इति कवेर्हृद्गतोऽभिप्राय इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ९१ ॥

त्वामात्मानं वरद परमानन्दबोधस्वरूप
ये बुद्ध्यन्ते विगलित[1] जगद्बीजमायाप्रपञ्चम् ।
रागत्यागात्स्तिमितमनसो देव जीवन्त एव
श्यन्मायानिगल[2] निबिडग्रन्थयस्ते विमुक्ता ॥ ५२ ॥

त्वामात्मानमिति । त्वां भवन्तम् । आत्मानं प्रत्यगात्मस्वरूपम् । चिन्मात्रमित्यर्थ । हे वरद ! परमानन्दबोधस्वरूप परमश्चासावानन्दश्च परमानन्द स चासौ बोधश्च स चासौ स्वं परमानन्दबोधस्वमेतैर्विशेषणै रूप्यत इति परमानन्दबोधस्वरूपस्तम् । परमशब्देनानन्त्यमुच्यते । अनन्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं देशत कालतो वस्तुतश्च । अत्र नास्ति तत्रास्ति । तत्र नास्ति अत्रास्तीति देशत परिच्छेद । तस्मिन्काले नास्ति अस्मिन्कालेऽस्ति । तस्मिन् कालेऽस्ति अस्मिन्काले नास्ति इति कालत परिच्छेद । विभुत्वात्त्रैकाल्यसिद्धत्वाच्च ताभ्यां देशकालाभ्यामपरिच्छेद्यमित्यर्थ । भेदस्यासिद्धेर्वस्तुतश्चापरिछेद्यम् ! देवदत्तादग्निदत्तस्य भिन्नत्वेन प्रतीतौ सत्या देवदत्तादग्निदत्तोऽग्निदत्ताद्देवदत्तश्च स्वरूपत परिच्छिन्न ? आत्मा आनन्दरूप परप्रेमास्पदत्वात् । लोके पुत्रादिकमात्मशेषत्वेनैव प्रेमास्पद न तु पुत्रादिमात्रत्वेन । तथा च श्रुति – 'न वारे पुत्रस्य कामाय पुत्र प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्र प्रियो भवति' । 'न वारे जायाया कामाय जाया प्रिया भवति आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति' इत्युपक्रम्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । अतश्चात्मा परमप्रेमास्पदत्वादानन्दरूप इति सिद्धम् । बोधस्वरूपत्वम् [आत्मा बोधरूप] 'घटो भाति' 'पटो भाति' इत्यादौ घटपटाद्यननुवृत्तौ भानानुवृत्तेरात्मनो भानरूपता । स्वं सत्तारूपम् । 'घटोऽस्ति' 'पटोऽस्ति' इत्यादौ घटपटादिनिवृत्तौ सन्मात्रस्यानुवृत्ते सदात्मता ब्रह्मण इति । ये विद्वास बुध्यन्ते विदन्ति । विगलितजगद्भेदमायाप्रपञ्चम् । विगलितो नष्ट । अविद्यमान इत्यर्थ । जगद्रूपेणात्मनो भेद । स एव माया तस्या प्रपञ्च विक्षेपप्रकारबाहुल्य यस्मात् । स । तम् । रागत्यागात् वैराग्यात् । स्तिमितमनस स्तब्धान्त करणा । जीवन्मुक्तानामन्त करणं कार्यकारि न भवति । तत्पुरस्ताद्वक्ष्यते । हे देव ! प्रपञ्चेन क्रीडनशील ।

---

[1] अ क ख ग घ जगद्भेद । [2] ख निश्चित ।

जीवन्त एव मृतप्राणा एव । भ्रश्यन्मायानिगलनिबिडग्रन्थय भ्रश्यन्त न भ्रष्टा अपि तु भ्रश्यन्त एवेत्यनेनाविद्यालेशवत्त्व निर्दिश्यते । माया-कृतो निगल संसारबन्ध । तस्य निबिडा ग्रन्थय॰ मायाविक्षेपा येभ्यस्ते । तथा च श्रुति —'भिद्यते हृदयग्रन्थि छिद्यन्ते सर्वसशया । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' । इति । परेण ब्रह्मणा अवरो जीवात्मा एकीकृत परावर इति । ते विद्वास । विमुक्ता ससार-रहिता॰ ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे वरद ! ये विद्वास त्वा विगलितजगद्भेद-मायाप्रपञ्च परमानन्दबोधस्वरूप आत्मानमिति बुद्धयन्ते ते रागत्यागात् स्तिमितमनसो जीवन्त एव भ्रश्यन्मायानिगलनिबिडग्रन्थय सन्तो विमुक्ता ।

एतदुक्त भवति– जीवन्तो विमुक्ता इति न विरुध्यते । जीवन्मुक्ता नाम जीवात्मपरमात्मनोरैक्यज्ञानवत्तो गलिताविद्या न तु निरवशेष प्रध्व-स्ताविद्या । जीवद्दशाया देहधारणस्य विद्यमानत्वात् । अतश्च जीवन्मुक्ता अविद्यालेशवन्तो मुक्ता इव मुक्ता न तु परमार्थतो मुक्ता । दग्धरशना-न्यायेन देहबन्ध कञ्चित्काल स्थित्वा स्वयमेव विनश्यति ।

यद्वा ज्ञानपरम्परया विनश्यति । न च वाच्य ज्ञानेनाविद्यानाश ज्ञानपरम्परयाविद्यालेशनाश इति हेत्वन्तरस्वीकार इति । अत्रावतिष्ठते सङ्क्षिप्तशारीरकोक्तम्—

जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-
द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीते ।
द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेश-
स्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूति प्रमाणम् ॥
तस्याभीष्टा निर्निमित्ता निवृत्ति-
र्यद्वा विद्यासन्ततेर्लेशनाश॰ ॥ इति ॥

अय भाव —बीजकूटप्रारब्धरूपेण कर्माणि त्रिविधानि । बीजकर्माणि महाप्रलयानन्तर पुन सृष्टौ उत्पादकत्वेनावस्थितानि । यथा व्रीह्यादीनि कुसूलादाववस्थितानि अङ्कुरोत्पादक्षमाणि बीजानीत्युच्यन्ते । कूटानि क्षेत्रे उप्तानि । प्रारब्धान्यङ्कुरात्मना परिणतानि । केचित्कुसूलादाववस्थितानि

व्रीह्यादीनि कूटानीत्याहु । देहप्रारम्भकाणि कर्माणि कूटसज्ञावन्ति बीजसज्ञावन्ति वा । देहात्मना परिणतानि प्रारब्धसज्ञकानि कर्माणि । त्रयाणा कर्मणा मध्ये ब्रह्मज्ञानेन बीजकूटयो कर्मणोरत्यन्तनिवृत्ति । प्रारब्धकर्मणा तु ज्ञानाग्निना दग्धत्वम् । दग्धानि दग्धरशनावत्प्रतिभान्ति । सैव बाधितानुवृत्तिरित्युच्यते इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ५२ ॥

[1] श्लाघ्य यत्तत्कृपणमनसा [2] सप्तलोकाधिपत्य
या मृग्यन्ते तरलमतिभि सिद्धयश्चाणिमाद्या. ।
एतत्सर्व मदनदहन ! त्वत्पदप्राप्तिभाजा
तत्त्वज्ञानामृतरस [3]जुषा योगिनामन्तराय: ॥ ५३ ॥

श्लाघ्यमिति । श्लाघ्य श्लाघनीयम् । यत्तत् यदित्यर्थ । कृपण मनसा दीनचित्ताना कामिनामित्यर्थ । सप्तलोकाधिपत्य सप्तलोकानामाधिपत्यमैश्वर्यम् । या प्रसिद्धा । मृग्यन्तेऽन्विष्यन्ते । तरलमतिभिश्चञ्चलचित्तै । सिद्धयश्चाणिमाद्या अणिमप्रभृतय । आदिशब्देन महिमगरिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्येशित्ववशित्वान्युच्यन्ते अणिमा नाम परमाण्वन्तरव्यापित्वमणोरणुतरत्वमेका सिद्धि । महिमा नाम आकाशादिमहद्वस्तुगर्भीकारेण वर्तनम् । महतो महत्व नामैका सिद्धि । गरिमा नाम गुरुद्रव्यस्य पृथिव्या अधिकतरगुरुत्वम् । पृथिवीभञ्जनक्षमत्व नामैका सिद्धि । लघिमा नाम लघोर्लघुतरत्वम् । सूर्यकिरणानादाय सूर्यलोकप्रवेश । चन्द्रकिरणानादाय चन्द्रलोकप्रवेश । नाक्षत्रकिरणानादाय नक्षत्रलोकप्रवेश । लघुद्रव्यावलम्बित्व नामैका सिद्धि । प्राप्तिर्नाम अप्राप्यवस्तुप्रवेश: शिलादौ कठिनद्रव्ये प्रविश्य भित्वा गमन यतस्य । काचादाविव । प्राकाम्य नाम कामरूपतैका सिद्धि । ईशित्वमैश्वर्यम् । वश्यविद्यत्व नामैका सिद्धि । वशित्व जितेन्द्रियत्व नामैका सिद्धि । एवमष्ट सिद्धय । एतत्सर्व हे मदनदहन ! जितकाम ! त्वत्पदप्राप्तिभाजा कैलासनिवासिना त्वत्पदाम्भोजसेविना वा । तत्त्वज्ञानामृतरसजुषा तत्त्वज्ञानमेवामृत तस्य रसजुषा रसास्वादवता योगिना सयमिना मन्तरायो विघ्न ।

---

[1] अथ ग पुस्तके ५८ श्लोक, ग श्लाघ्य जन्तो, कृपणमनस ।
[2] ग, सर्वलोका । [3] ग भुजा ।

अन्वेत्थ पदयोजना—हे मदनदहन ! कृपणमनसा सप्तलोकाधिपत्य यत्तत् श्लाघ्य तरुणतिमिरणिमाद्या सिद्धयश्च या मृग्यन्ते एतत्सर्व तत्त्वज्ञानामृतरसजुषा त्वत्पदप्राप्तिभाजा योगिनामन्तराय *।

एतदुक्त भवति—सदाशिवभक्ताना प्रमथानामणिमादिसिद्धयः स्वयमेवोपनता सत्य तेषा द्वारि वर्तन्ते । ताश्च सिद्धयस्तपोविघ्नकारिण्य इति प्रमथाना हृदये 'किमर्थमेता सिद्धयो मद्द्वारि वर्तन्त' इति तासु बहुमानबुद्धिर्नास्तीति तात्पर्यम् ।

तदुक्तम्—

भिन्दन्ति शैलानुदधीन् पिबन्ति
  व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् ।
तृणीकृतब्रह्मपुरन्दराणा
  कि दुष्कर शङ्करकिङ्कराणाम् ॥ इति ॥ ५३ ॥

[1]आशा वास शयन[2]मवनी ब्रह्मचर्य च दीर्घं
  मौन दण्डग्रहणमशन भिक्षया भस्म शौचम् ।
वैराग्य च त्रिनयन भवत्तत्त्वबोधाद्विहीन
  मूलादेव ह्युलपलवन सर्वमेतद्विभाति ॥ ५४ ॥

आशा वास इति । आशा वास दिगम्बरत्वमित्यर्थ । शयन शयनस्थानम् । अवनी भूमिः । ब्रह्मचर्यं च दीर्घम् । नैष्ठिकब्रह्मचर्यमित्यर्थ ।

"नैष्ठिकब्रह्मचारी तु तिष्ठेदाचार्यसन्निधौ ।
वैश्वानरे वा तत्पत्न्या दान्त आमरणान्तिकम्" ॥ इति ॥

मौन सत्यवादित्वम् । यद्वा काष्ठमौनम् । दण्डग्रहणमेकदण्डधारणं वा त्रिदण्डधारण वा । अशनमुदरपूरणम् । भिक्षया भिक्षान्नेन । भिक्षा नाम प्रसृति तत्पूरितान्नेनेत्यर्थ । भस्म भसितम् । शौच शौचहेतु । उदकेनेव भस्मना शौचादिकर्म योगिनामित्यर्थ । वैराग्य च, चकार इत्थमर्थे । इत्थप्रकार वैराग्यम् । हे त्रिनयन ! भवत्तत्वबोधात् भवतस्तत्व निजस्वरूपम् । तस्य बोधात् । विहीनं परित्यक्तम् । मूलात् ल्यब्लोपे

---

[1] अय ग पुस्तके ६१ लोक ।   [2] ग घ मवनिर्ब्रह्म ।

पञ्चमी । मूलप्रवेशमवलम्ब्येत्यर्थ । एव च एवसतीत्यर्थ । उलपलवन. उलपस्तृणविशेष शाल्यादिसत्वमध्यवर्ती तस्य लवन छेदनम् । फलित शाल्यादिसस्य विहायेति शेष ।

तथोक्त वायवीयसंहिताया—

'आत्मस्थ य शिव त्यक्त्वा बहिरभ्यर्चयेन्नर ।
हस्तस्थ फलमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मन ' ॥ इति ॥

तद्वन्निष्फलमित्यर्थ । सर्व कृत्स्नं दिगम्बरत्वादिकम् । एतत् विभाति प्रतिभाति ।

अत्रेत्थ पदयोजना—आशावास अवनिशयनं दीर्घ ब्रह्मचर्य च मौन दण्डग्रहण भिक्षया अशन शौचं भस्म च इत्थ वैराग्यं हे त्रिनयन ' भवत्तत्वबोधाद्विहीनं चेदेव सति एतत्सर्व मूलादुलपलवनं विभाति ।

एतदुक्त भवति—दिगम्बरत्वभूशयनादयो विरक्तधर्मा । विरक्तस्य शिवोऽहमिति भावनापूर्वकमेव तद्धर्मानुष्ठान कर्तव्यम् । न सेव्यसेवकभावज्ञान-पूर्वकमिति । तदुक्तं वायवीयसहिताया उपरि एकोनविंशाध्याये —

"नाशिव शिवमभ्यस्यन्नाशिव शिवमर्चयेत् ।
नाशिवस्तु शिवं ध्यायेन्नाशिव शिवमाप्नुयात् ॥

तस्माच्छैवी तनु कृत्वा त्यक्त्वा च पशुभावनाम् ।
शिवोऽहमिति सञ्चिन्त्य शैव कर्म समाचरेत्" ॥ इति ॥ ९४ ॥

[1] स्थित्वा काल चिरतरमपि ब्रह्मशक्रादिलोके
[2] कर्मच्छेदात्पुनरपि ततः स्यादवश्य निपात ।
एक नित्य पद[3] मुपनत क्लेशकर्मोर्मिदूर
शैव योगात्परमसुलभ ज्ञानयोगेन पुसाम् ॥ ९५ ॥

स्थित्वा कालमिति । स्थित्वा उषित्वा । काल चिरतरमपि अनेककाल कर्मानुरूपमित्यर्थ । ब्रह्मशक्रादिलोके आदिशब्देनाग्न्यादिलोकेषु । कर्म-

---

[1] ग पुस्तके ५२ श्लोक । [2] क कर्मोच्छेदात् ।
[3] ग मपगतक्लेश ।

च्छेदात् कर्मक्षयात् । अग्निष्टोमादिकर्मजनितस्वर्गादिफलप्रापकापूर्वक्षयादित्यर्थ । पुनरपि पुनर्भवार्थम् । स्यादवश्य निपातो गर्भगोल इति यावत् । एक-मद्वितीय । नित्यमनश्वर पुनरावृत्तिरहितमित्यर्थ । पद स्थानम् । उपनत सुखलभ्यम् ज्ञानमात्रलभ्यत्वात् । क्लेशकर्मोर्मिदूर क्लेशकर्मविपाकाशया क्लेशशब्देनोच्यन्ते । तान्येवोर्मयस्तरङ्गा तेषा दूर तैरस्पृष्टमित्यर्थ । शैव शिवसम्बन्धि सदाशिवतत्त्वमित्यर्थ । योगात् कर्मयोगात्, पञ्चमहायज्ञादिति यावत् । शिवसायुज्य सुलभमिति यावत् । परमसुलभ परममत्यन्त सुखेन लब्धु शक्य परमसुलभम् ज्ञानयोगेन पुराम् ।

अत्रेत्थ पदयोजना—ब्रह्मशक्रादिलोके चिरतर काल स्थित्वापि कर्मच्छेदात् तत कर्मिणा पुनर्भवायावश्य निपात स्यादेव । एक नित्य क्लेश कर्मोर्मिदूरमुपनत शैव पद कर्मयोगात् ज्ञानयोगेन पुसा परमसुलभम् ।

अयमर्थ—कर्मण क्लेशात्मकात् क्लेशसाध्यात फलादक्लेशात्मकज्ञानसाध्य मेव फलति । तदुक्त वायवीयसहितायामुत्तरभागेऽष्टादशाध्याये—

"कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तर ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञ पञ्चयज्ञा प्रकीर्तिता ॥

कर्मयज्ञरता केचित् तपोयज्ञरता परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥

ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्त कामाकामप्रभेदत ॥

कामान् कामी ततो भुक्त्वा कामासक्त पुनर्भवेत् ।
अकामी रुद्रभवने भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युत ॥

रतो यज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र सशय ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥

जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानव ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्वैशिष्ट्यवशादिह ॥

ज्ञान लब्ध्वाचिरादेव शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तौ क्रमाद्धेतु कर्मयज्ञादि देहिनाम् ॥" इति ॥ ९९ ॥

शक्रादीना क्रतुफलजुषा यत्सुख नाकलोके
तत्कीटादेर्नरकनिलयस्यापि तुल्य विभाति ।
येनैकान्त न भवति सुख कस्यचि[1]न्नापि दु खं
[2]द्वन्द्वग्रस्त त्रिभुवनमिद त्वं तु तस्माद्विमुक्त ॥ ५६ ॥

शक्रादीनामिति । शक्रादीनामिन्द्रादीनाम् । क्रतुफलजुषा नराणा यत्सुखमस्ति नाकलोके स्वर्गे तत्सुखम् । कीटादे क्षुद्रजन्तुप्रभृतीनाम् । नरकनिलयस्यापि नरको नरकलोक स च निलयो यस्य स तस्यापि । अपिशब्दस्तुल्यताद्योतनार्थ । तुल्यं सत् विभाति । येन कारणेन । एकान्त नियत न भवति सुखम् । कस्यचित्पुरुषस्य । नापि दु ख दु खमपि नास्ति । एकान्त दु.ख सुखमपि वा किञ्चिन्नास्तीत्यर्थ । द्वंद्वग्रस्त सुखदु खयुगलेन ग्रस्तमावृतम् । त्रिभुवन त्रिलोकी । इद परिदृश्यमानम् । त्वं तु भवास्तु तस्माद्विमुक्तो द्वन्द्वातीत ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे सदाशिव ! क्रतुफलजुषा शक्रादीनां मध्ये नाकलोके यत्सुखमस्ति तन्नरकनिलयस्यापि कीटादेस्तुल्य सद्विभाति । येन कारणेन कस्यचित्पुरुषस्य एकान्त सुख वा न दु ख वा भवति द्वन्द्वेन कारणेन । इद त्रिभुवन द्वन्द्वग्रस्त, त्व तु तस्माद्विमुक्त ।

एतदुक्त भवति लोके न कोऽपि पुरुषस्सर्वथा सुखीति व्यपदेष्टुं शक्यते । वृश्चिकदशनादिदु खदर्शनात् आकस्मिकदु खदर्शनाच्च । चूतफलभक्षणस्त्रीसम्भोगादावुत्पन्नमपि सुख दु खमिश्रमेव, परिणामे दु खानुभवात् । अत केवलं सुख दु खासमिन्न संसारदशाया कुत्रापि नास्ति अतश्च नरकनिवासिना केवल दु ख स्वर्गनिवासिना च सुख दु खमिश्रमितीयान् भेद । अथ वा ग्रामसूकराणा कर्दमादिक्रीडन लौकिकदृष्ट्या दु ख तेषा सूकराणा सुखमिति प्रतीयते । एव विपश्चिता तु स्वर्गादिसुख नश्वरत्वात स्वर्गस्वाराज्यादीना सुखाना तारतम्यनिबन्धनत्वात् । (तेऽपि) राज्यसुखमनुभवता प्रागल्भ्यं

[1] घ न्नास्ति ।
[2] क द्वद्वे ।

दृष्ट्वा स्वर्गमनुभवता दुःखमेव निरतिशयसुखापेक्षया सातिशयाना सुखाना दुःखरूपतैवेति । अतः स्वर्गवासिना नरकनिवासिना च तुल्यतैवेत्युक्तं कविनेत्यनुसन्धेयम् ॥ ५६ ॥

बन्धच्छेदादिह तनुभृता यत्त्वया साकमैक्य
सा चेन्मुक्तिः शिव किमनयायातु [1] यद्वान्धकूप ।
त्व मे स्वामी भवदनुचरः शर्व यत्सर्वदाह
तद्धि श्लाघ्य [2] स्वपतिपदवी कामयन्ते न भृत्या ॥ ५७ ॥

बन्धच्छेदादिति । बन्धच्छेदात् बन्धस्य ससारस्य च्छेदादपायात् । इह देहे । यद्वा त्वद्भावनाया सत्याम् । तनुभृता शरीरिणाम् । यत् त्वया साक साधम् । ऐक्य सायुज्यमित्यर्थ । सा चेन्मुक्ति । असशये सशयोक्ति । यदि वेदा प्रमाणमितिवत् । सैव मुक्तिरित्यर्थ. । हे शिव ! मङ्गलस्वरूप ! किमनया मुक्त्या । एषा मुक्तिरस्माभिर्नाद्रियत इत्यर्थ । आयातु नाम आगच्छतु नाम । यद्वा पक्षान्तरे । अन्धकूपो जीर्णकूप । दुर्गतिरिति यावत् । तत्र हेतुमाह - त्व भवान् । मे स्वामी ईश्वर । भवदनुचर भवतोऽनुचरस्सेवक । हे शर्व ! सर्वदा त्रैकाल्ये । अह तत् । हि प्रसिद्धौ । उक्तमर्थमर्थान्तरेण समर्थयति श्लाघ्यं श्लाघनीयम् । स्वपतिपदवी स्वस्य पति प्रभु, तस्य पदवी (स्वस्थान) कामयन्ते प्रार्थयन्ते न भृत्या सेवका ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे शिव ! बन्धच्छेदात् इह तनुभृता त्वया साक यदैक्यं सा मुक्तिश्चेदनया किम् ? यद्वा अन्धकूप आयातु नाम । हे सर्व ! यद्यस्मात् कारणात् त्व मे स्वामी, अह भवदनुचरस्तदेव श्लाघ्यम् । तथा हि भृत्याः स्वपतिपदवी न कामयन्ते हि ॥ ५७

वातोध्दूतस्फुटकमलिनीपत्रतोयोपमाने
को विश्वास व्रजति चपले जन्मिनो जीवितेऽस्मिन् ।
[3] कान्तस्त्रीणा प्रियसहचरैर्निर्भरालिङ्गितं मे
चेत शम्भो स्वमिति न यथा [4] त्वत्प्रसाद कुरुष्व ॥ ५८ ॥

---

[1] यद्वान्धुकूपम् । [2] ग नृपति ।
[3] क ख शान्त । [4] क तत्प्रसाद ।

वातोद्धूतेति । वातोद्धूतस्फुटकमलिनीपत्रतोयोपमाने, वातेन वायुना उद्धूत स्फुटकमलिन्या पत्रे यत्तोय तदुपमान यस्य तस्मिन् । को जन विश्वास श्रद्धां व्रजति प्राप्नोति, न कोऽपीत्यर्थ । चपले चञ्चले । जन्मिन जन्मवतः । व्रीह्यादि॰ादिनिप्रत्यय । जीविते जीवने । अस्मिन् देहे । कान्तस्त्रीणा कान्तानाम् । प्रियसहचरै प्रियाश्च ते सहचराश्च प्रियसहचरा चक्षुरादीन्द्रियाणि तैस्सह । निर्भरालिङ्गित निर्भर यथा भवति तथा आलिङ्गि-तम् । मे चेत चित्तम् । हे शम्भो । स्वपिति निद्रामुद्याति परवशमित्यर्थ । न यथा त्वत्प्रसाद कुरुष्व तव प्रसाद कुरुष्व विधेहि

अत्रेत्थ पद्ययोजना—हे शम्भो । वातोद्धूतस्फुटकमलिनीपत्रतोयोपमाने चञ्चले जन्मिनोऽस्मिन् जीविते को विश्वास व्रजति । कान्तस्त्रीणा प्रियसह-चरैर्निर्भरालिङ्गित सत् मे चेतो यथा न स्वपिति तथा त्वत्प्रसाद कुरुष्व ॥ ५८ ॥

त्वन्नेत्राग्निव्यतिकरमय प्राक्तने पुष्पचाप
स्मृत्वा नून व्यवसितमतिर्वैरनिर्यातनाय ।
यत्ससक्त तव चरणयोर्देव सेवानुरागा-
त्तन्मे चेत प्रहरति शरैस्त्र्यक्ष तद्रक्ष यत्नात् ॥ ५९ ॥

त्वन्नेत्राग्निव्यतिकर इति । त्वन्नेत्राग्निव्यतिकरं भवन्नयनानलव्यतिकर सम्बन्धो यस्य तदिति षष्ठीव्यधिकरणबहुव्रीहि । स च 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यनेन ज्ञापित । अय काम । प्राक्तन पूर्वधृतम् । पुष्पचाप कुसुमकोदण्डम् । चापशब्दो नपुसकलिङ्गेऽपि वर्तते । 'अथास्त्रिया धनुश्चापो' इत्यभिधानात् । स्मृत्वा अभिज्ञाय । नून व्यवसिता निश्चिता मतिर्येन स व्यवसितमति । ईश्वरस्त्वसाध्य तद्भक्त एव वैरनिर्यातन करिष्यामीति व्यवसाय इत्यर्थ । वैरनिर्यातनाय वैरस्य निर्यातनं यापन तस्मै । यद्यस्मात् कारणात् । ससक्त सम्बद्ध । तव चरणयो भवत्पादाम्बुजयो । हे देव । सेवानु-रागात् सेवायामनुरागस्तस्मात् । मे चेत मम हृदयम् । प्रहरति हन्ति । शरै बाणै । त्र्यक्ष । साभिप्रायविशेषणमतत् । मन्मथात् तदित्यव्ययम् । रक्ष पालय । यत्नादतिप्रयत्नात् ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे देव ! अयं मन्मथ त्वन्नेत्राग्निव्यतिकरं प्राक्तन पुष्पचाप स्मृत्वा वैरनिर्यातनाय व्यवसितमतिरभूत् । नून यद्यस्मात् कारणात् सेवानुरागात्तव चरणयो ससक्त मे चेत शरै. पुष्पबाणै प्रहरति । तत्तस्मात् कारणात् हे त्र्यक्ष ! तत्तस्मान्म मथात् यत्नान्मा रक्ष ।

अत्र प्रत्यनीकालङ्कार. । इतरप्रतीकाराशक्तौ तदीयप्रतीकार· प्रत्यनीकम् ॥ ५९ ॥

भिक्षापात्र मृगजमजिन जीर्णकौपीनमेक
कन्था रथ्यानिपतितजरज्जीर्णलेशैश्च लघ्वी ।
एतावान्मे हर परिकरस्त्वत्प्रसादेन नित्यं
भूयाद्भूयस्तव चरणयोर्भूयसी भक्तिरेका ॥ ६० ॥

भिक्षपात्रमिति । भिक्षापात्र स्पष्टम् ।मृगजमजिन जीर्णकौपीनमेक कन्था स्पष्टमेतत् । रथ्यानिपतितजरज्जीर्णलेशै , रथ्याया निपतिता जरन्त पुराणानि जीर्णाः शिथिला ते च ते लेशा तन्तुलेशा अशव ते । चकार समुच्चयार्थ· । लघ्वी अल्पमूल्या । एतावान् इयान् । मे मम । हे हर ! परिकर. ससारोपकरणम् । त्वत्प्रसादेन । नित्य सर्वदा । भूयो [भूयात्] भूय: जन्मान्तरेऽपि । तव चरणयोर्भूयसी बंहीयसी । 'बहोर्लोपो भू च बहो ' इति भूरादेश ईयसुन् प्रत्यय । भक्ति एका मुख्या । भक्तौ प्रधानभूताया विद्यमानाया सत्यामल्पीयसीभि भिक्षापात्रकन्थादिभि कि प्रयोजनमित्यर्थ ।

अत्रेत्थ पदयोजना—मृगजमजिनमेक जीर्णकौपीन रथ्यानिपतितजरज्जीर्णलेशैर्लघ्वी कन्था च हे हर ! एतावान्मे परिकरस्त्वत्प्रसादेन नित्य भूयात् । हे हर ! तव चरणयोरेका भूयसी भक्तिर्भूयो भूयो भूयात् ॥ ६० ॥

देवस्तद्वद्भवति भगवन् [1] भर्गसर्गस्य सारं
तस्मात्पूर्वं महदिति पद प्रोक्तमुत्कर्षमाह ।
माहात्म्य ते स्मरहर महादेवनाम्नैव लोके
दूरारूढ वरद किमह स्तोत्रमन्यत्करोमि ॥ ६१ ॥

---

[1] घ गर्भसर्गस्य ।

देव इति । देवो देव इति शब्दः । तद्वत्तच्छब्दवत् । भवति त्वयि । यथा त्वयि तच्छब्दो वाचक, एव देव देवशब्दोऽपि त्वद्वाचक इत्यर्थ । हे भगवन् । भर्ग ससारबीजश्लोषक ! सर्गस्य ससारस्य । सार सर्वोत्कृष्ट-मित्यर्थ । तस्माद्देवशब्दात् । पूर्वमादौ । महदिति पद प्रोक्तमुच्चरितं सत् सर्वोत्कर्षमाह ब्रूते । 'ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव' इत्याहादेश. । माहात्म्यं महिमानम् । ते तव । स्मरहर ! महादेवनाम्ना महादेव इति नाम्ना । एवेत्यवधारणे । लोके प्रपञ्चे । दूरारूढं दूरमारूढ सर्वेषामुपरि वर्तत इत्यर्थ । हे वरद ! किमह स्तोत्रमन्यत् करोमि महादेवपदमेव भवन्माहात्म्य प्रस्तौति नास्माकं गिरामवकाश इति भाव. ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे भगवन् ! भर्ग ! सर्गस्य सारं त्वयि देवशब्दः तद्वद्वर्तते । तस्माद्देवशब्दात्पूर्व प्रोक्त महदिति पद सारमुत्कर्षमाह ! अतो हे स्मरहर ! ते माहात्म्य लोके महादेवनाम्नैव दूरारूढम् । हे वरद ! कि स्तोत्रमन्यत् करोमि ॥ ६१ ॥

यत्र क्वचिद्भवतु देवमनुष्यातिर्य-
[1]ग्योनौ स्वकर्मपरिपाकवशात्प्रसूति ।
तत्र स्थितस्य मम बालमृगाङ्कमौले
त्वत्पादभक्तिरचलास्तु भवत्प्रसादात् ॥ ६२ ॥

यत्रेति । यत्र क्वचिद्यस्मिन् देशे यस्मिन् काल इत्यर्थ । भवतु प्राप्नोतु । देवमनुष्यतिर्यग्योनौ देवयोनौ मनुष्ययोनौ तिर्यग्योनौ यत्र क्वचिदित्यन्वय । स्वकर्मपरिपाकवशात स्वकर्मण स्वानुष्ठितस्य धर्माधर्महेतुभूतस्य परिपाकवशात फलोन्मुखत्वावस्थावशात् । प्रसूतिरुत्पत्ति । तत्र स्थितस्य, तत्र देवमनुष्यतिर्यग्योनौ स्थितस्योत्पन्नस्येत्यर्थ । मम हे बालमृगाङ्कमौले ! चन्द्रकलावतंस ! त्वत्पादभक्तिरचलास्तु । भवत्प्रसादात् भवदनुग्रहवशादिति ।

अत्रेत्थ पदयोजना—हे बालमृगाङ्कमौले ! स्वकर्मपरिपाकवशात् देवमनुष्यतिर्यग्योनौ प्रसूतिर्यत्र क्वचिद्भवतु । तत्र स्थितस्य मम त्वत्प्रसादात त्वत्पादपद्मभक्तिरचलास्तु ।

---

[1] ग ग्योन्या ।

अय भाव —शिवभागवतस्य परममाहेश्वरस्य देवमनुष्यतिर्यगादेर्योनौ प्रसूतिरेव नास्ति, प्रमथाना लीलापरिगृहीतविग्रहवत्त्वात् । अतश्च क्षुद्रादियोनावपि सम्भवोऽस्त्विति प्रार्थनया शिवप्रसादद्वारा प्रमथत्वमेव प्रार्थ्यत इति कवेरभिप्राय ॥ १२ ॥

[1]तव चरणसरोजे दत्तमेक प्रसून
फलति जलधिवेलावेष्टिता भूतधात्रीम् ।
प्रतिदिवससपर्या भक्तकौतूहलाना
फलमिदमिति शम्भो शक्यते केन वक्तुम् ॥ १३ ॥

तवेति । तव चरणसरोजे भवच्चरणाम्बुजे । दत्त समर्पितम् । प्रसूनं करवीरादिकम् । फलति जलधिवेलावेष्टिता जलधिना वेलया च वेष्टिताम् । भूतधात्री वसुन्धराम् । प्रतिदिवससपर्याभक्तकौतूहलाना प्रतिदिवससपर्याया भक्ताना कौतूहलानि तेषाम् । फलमिदमिति एतावदिति । हे शम्भो ! शक्यते केन पुरुषेण वक्तु, न केनापीत्यर्थः ।

अत्रेत्थ पदयोजना हे शम्भो ! तव चरणसरोजे दत्तमेक प्रसून जलधिवेलावेष्टिता भूतधात्री फलति । प्रतिदिवससपर्याभक्तकौतूहलानामिद फलं [इति] केन वक्तु शक्यते ।

एतदुक्त भवति—शिवपूजाया शिवस्य पादारविन्दयोर्यत्समर्पितमेकमपि करवीरादिक पुष्पं समुद्रवलयितां भूमण्डली फलति । कि पुन प्रतिदिवससमर्पितान्यनेकानि पुष्पाणि कि वा फलन्तीति निर्वक्तु शक्यत इति । अनेन कैमुतिकन्यायप्रतिपादनादर्थापत्त्यलङ्कार । पुष्पोत्पादन स्वजातीयविषयमेव । इद तु शिवसमर्पित पुष्प विजातीय फल भूमण्डलीरूप प्रसूत इति विरुद्धकार्योत्पत्तिर्विषमालङ्कार । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर ॥ १३ ॥

कालेन नीतस्सर्वोऽपि पुनरावर्तते जन ।
महाकालेन नीतस्य नावृत्तिर्विद्यते पुन ॥ १४ ॥

---

[1] अय श्लोक ग पुस्तके नास्ति ।   क घ भक्ति ।

कालेनेति कालेन यमेन नीत यमपुर प्रापित सर्वोऽपि जन पुनरावर्तते भूलोक प्रति पुनरावर्तते जन्म प्राप्नोतीत्यर्थ । जनो महाकालेन महाकालाख्येनोज्जयिनीनगराधिपतिना सदाशिवेन नीतस्य कैलासनग प्रापितस्य नावृत्तिर्विद्यते पुन । पुनरावृत्तिन भवति । अद्भुतमेतत् ॥ ६४ ॥

[1]अप्येकाक्षरजल्पितैरपि शिशो प्रीतिर्गुरूणा भवे-
त्तस्मान्मद्वचन मलीमसमपि स्यात्तुष्टिहेतुस्तव ।
[2]श्रान्तस्त्वद्गुणकीर्तनात् किमपि यत्पुण्य मयोपार्जित
तेन स्याद्भवनान्तरेऽपि गिरिश त्वय्येव भक्तिर्मम ॥ ६५ ॥

अप्येकाक्षरजल्पितैरिति । अपि चेति कथनान्तरे । एकाक्षरजल्पितैरपि । अपभ्रशोक्तिभिरित्यर्थ । यथा विष्णुरिति वक्तव्ये बालो विण्णुरित्याह । विण्णुशब्दस्तु विष्णुशब्दादन्योऽपभ्रश एव । तथापि पित्रो प्रीतिकरो दृष्ट इत्यर्थ । शिशोर्बालस्य । प्रीति सन्तोष । गुरूणा मातापित्रादीनाम् । भवेत् तस्माद्धेतो । मद्वचन मम शिशोर्वचनम् । मलीमसमपि बालिशप्रायमपि स्यात्तुष्टिहेतु तुष्टिकारणम् । तव पितृभूतस्य ।

---

[1]अय ग पुस्तके ६३ श्लोक , ग अव्यक्ताक्षर ।
[2]इदमर्ध ग पुस्तके नास्ति ।

[1]अ ग

महाकालेन सेव्यन्ता ममोदेन विरक्तया ।
ससारोद्धृतिदेहस्य स्वरूपहरणक्षमम् ॥

द्विजो दक्षिणदेशीयो नवग्रामविनिर्मित ।
हलायुधबुध शभोरिमा स्तुतिमचीकरत् ॥

क

महाकालवन सेवे कदाचित्फलमिच्छया ।
ससारभ्रमोपेतश्रमापहरणे क्षमम् ॥

अट्टहासमहाकालसित कौवेद्वये तत ।
एक कारणमुत्पत्तिरुपचारै प्रवर्तके ॥

द्विजो दक्षिणराधेयो वनग्रामविनिर्मित ।
हलायुधमिद शम्भोरिमा स्तुतिमजाग्रदत् ॥

श्रान्तो जोष स्थित । यद्वा ससारचक्रभ्रमणेन श्रान्तस्सन् । त्वद्गुणकीर्तनात् त्वदीयगुणस्तुते । किमपि यत् किञ्चित्पुण्य मया हलायुधेन उपार्जित समुपार्जितम् । तेन सुकृतेन । स्तात् भूयात् । आशीर्लिङ् । भवनान्तरेऽपि जन्मान्तरेऽपि । हे गिरिश ! त्वय्येव भक्तिर्मम ।

अत्रत्थं पदयोजना—अपि च कथनान्तरे । शिशोरेकाक्षरजल्पितैरपि पितु, प्रीतिर्भवेत् तस्मान्मलीमसमपि मद्वचनं तव तुष्टिहेतु स्यादेवेति विचिन्त्य ससारचक्रे श्रान्तस्सन् अह त्वद्गुणकीर्तनात् किमपि यत्पुण्य मयोपर्जित तेन भवनान्तरेऽपि मम त्वयि भक्तिरेव स्तात् । भक्तिरेव प्रार्थ्यते प्रमथाधिपत्यादिकमपि न प्रार्थ्यत इति भाव ॥ ६५ ॥

अत्र स्तुतौ कतिभि श्लोकैरिन्द्रादिलोकप्राप्तिरेव प्रार्थ्यत इत्यनेन सारूप्यमुक्तिरुक्ता । कतिभि श्लोकै कैलासप्राप्तिर्न याच्यते अपि तु सदाशिवो याच्यत इत्युक्तम् । अनेन सामीप्यमुक्तिरुक्ता । कतिभि श्लोकै प्रमथाधिपत्यप्रार्थनया सालोक्यमुक्तिरुक्ता । कतिभिरनेकै श्लोकै सायुज्यमुक्ति प्रतिपादिता तत्र कतिभि श्लोकै सायुज्यमुक्तिर्दूषिता सेव्यसेवकभावेनावस्थानमेव सम्यगिति प्रतिपादितम् । अन्तिमै कतिभि श्लोकैर्भक्तिरेव प्रार्थ्यते न तु पञ्चविधानमुक्ति प्रार्थनीया ।

भक्तौ प्रार्थितायामीश्वरानुग्रहवशाद्भक्तिर्दृढा चेत् परमेश्वर एव भक्तमनुधावति नतु भक्त परमेश्वरम् । 'वत्स गौरिव गौरीशो धावन्तमनुधावति' इति स्मृते । अतो भक्ते परतन्त्र परमेश्वर इति माहेश्वरपाशुपतमतसिद्धान्त । एतन्मतमेवावलम्ब्य भट्टहलायुधेन स्तोत्रमुट्टङ्कितमिति निरटङ्कि ।

हलायुधकृतेष्टीकामकरोदाकरो गिराम्
लक्ष्मीधरकटाक्षेण देचयामात्यशेखर ॥

॥ हयायुधस्तोत्र तद्व्याख्या च सपूर्णा ॥

॥ शुभमस्तु ॥